

nummer 2 maart 1997

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Erasmus over
opvoeding en
onderwijs**

**Europa en de
buitenwereld
1150 - 1350**

**Stofomschrijving
ME - een
aanfluiting?**

**Geschiedenis en
internet**

Algemeen Bestuur

Mw. H. Budé-Janssens,
voorzitter (externe en buitenlandse contacten, Platform WVVO, CITO/CEVO, intercommissie, publiciteit),
Patrijslaan 12a,
2261 ED Leidschendam.
Tel. 070 - 327 79 23.
Fax. 070 - 320 12 98

Mw. M.E. Hielkema
vice-voorzitter (didacticiteiten, lerarenopleidingen ULO, contacten met historische verenigingen, nascholing, omgevingsgeschiedenis),
Titiaanstraat 341,
1077 RJ Amsterdam.
Tel. 020 - 664 40 60.

H. Buskop,
1e secretaris (externe correspondentie, pabo en Cliomatica),
Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag.
Tel. 070-3648946.
Werk: 070 - 386 72 72
Fax: 070 - 387 72 75

J. Schopman,
Penningmeester (financiën, ledenwerving, lerarenopleiding HBO, OAC, contacten Kleio, Tweede Fase),
Jozef Israëlsstraat 58,
6521 MZ Nijmegen.
Tel. 024 - 322 47 69.

Mw. E. Marrenga
2e secretaris (interne correspondentie, vrouwen-geschiedenis en havo/vwo),
Lange Leidsedwardsstraat 2121, 1017 NR Amsterdam.
Tel. 020 - 62 77 126.

H. Kurstjens (vbo/mavo),
Nijenkamp 13,
6651 HG Druten.
Tel. (privé) 0487 - 51 31 19.

Mw. J.M.L. van Bakkum,
(volwasseneneducatie, beroepsonderwijs),
Molvense erven 102,
5672 HN Nuenen.
Tel. 040 - 283 43 64.

L. Janssen, (bavo)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 378 68 77.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie:
Vreeswijkstraat 329,
2546 AK Den Haag.
Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.
Voor 1997 bedragen de contributies:
• Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10: f95,-
• Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 11: f115,-

- VBO/MAVO-docent met drie of meer vakken: f65,-
- Bij minder dan 16 uur: f80,-
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f45,-
- Buitengewone leden (zij die niet meer in het onderwijs werkzaam zijn): f85,-
- Partnerlidmaatschap: f140,-

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren.
Voor 1997 kost een abonnement:

- Binnenland f100,-
- Buitenland, f125,-
binnen Europa
- Buitenland, f135,-
buiten Europa (luchtpost)
- Losse nummers f 10,-

In Kleio kan geadverteerd worden. Prijzen:

- 1 pagina f410,-
- 1/2 pagina f325,-
- 1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

VGN-giro: 128701
t.n.v. Penningmeester
VGN, Den Haag.

Van de redactie

Terwijl de voorbereidingen voor het examen van 1997, en met name voor het nieuwe onderwerp over Nederland 1780 - 1830, nog in volle gang zijn, staat in deze Kleio het nieuwe onderwerp voor volgend schooljaar centraal. Niet alleen is de lijvige stofomschrijving opgenomen, er vindt ook een fikse discussie daarover plaats.

Voor het eerst is er voor het centraal examen gekozen voor een middeleeuws onderwerp, 'Europa en de buitenwereld 1150 -1350'. Leuk voor mediëvisten is dat niet volgens István Bejczy. Naar zijn mening bevat de stofomschrijving zoveel fouten dat er van een 'wetenschappelijk verantwoorde kennismaking met de middeleeuwen geen sprake is'. Uiteraard vroeg de redactie de stofomschrijvingscommissie om een reactie. Die kwam in de vorm van het door D.E.H. de Boer met tegenzin geschreven weerwoord. Met tegenzin: 'Omdat de teneur van het discussiestuk nodeloos negatief is, waardoor het - zelfs bij weerlegging van het meerendeel van de kritiek - voor het vak ... schadelijk kan werken'.

Tijdens een voorlichtingsbijeenkomst over de Tweede Fase (er gebeurt immers van alles in de onderwijswereld) trof ik een ex-collega, een mediëvist. Of ik de nieuwe stofomschrijving al gezien had? Ja, zei ik en ik vroeg wat hij ervan vond. Ach, zei hij, er staan wel wat rare dingen in, maar het is een prachtig onderwerp om les over te geven en de leerlingen zullen het een leuk thema vinden. Dan leren ze maar een paar dingen die niet voor 100% verantwoord zijn.

Ik hoop dat hij gelijk heeft.

Wim Rongen

Redactie

W.G.J. Rongen, voorzitter,
Antillen 4,
3524 EZ Utrecht.
Tel. 030 - 289 25 80.

R.P. Slotboom, secretaris,
Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.

B. Engbers,
Louise Kerlinghof 8,
3571 TR Utrecht.
Tel. 030 - 272 4010.

J.L.G. van Oudheusden,
Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.

H.S.J. Jansen,
Hatertseweg 463,
6533 GH Nijmegen.
Tel. 024 - 355 34 84.

Mw. C. van Boxtel,
Evieveld 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.

J. Trippensee,
Vesuvius 74,
3524 WX Utrecht.
Tel. 030 - 280 05 43.

H.F. Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.

Mw. T. Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en brieven kunnen rechtstreeks naar de eindredacteur.

In dit nummer

- 2 *Erasmus' ideeën over opvoeding en onderwijs*

Ongelikte beren en papegaaien

Patty Bange

Op verschillende plaatsen in zijn werken komen Erasmus' ideeën over de omgang met kinderen en het hoe en wat van het onderwijs naar voren. Patty Bange geeft een beeld en vraagt zich af of we hier nu nog iets aan hebben.

- 8 *Middeleeuwse geschiedenis op het eindexamen*

Een aanfluiting voor het onderwijs?

István Bejczy

'Europa en de buitenwereld 1150 - 1350', dat is het nieuwe eind-examenonderwerp voor 1998. In wetenschappelijke kring leidde de stofomschrijving tot commotie.

- 13 *Weerwoord*

Europa en de buiten-Europese wereld

D.E.H. de Boer

Mede namens de stofomschrijvingscommissie gaat prof.dr. de Boer in op de kritiek van dr. I. Bejczy.

- 18 *Kennis op kamelen*

Tweede reactie op de stofomschrijving

B. Roest

Europa en de buitenwereld (1150 - 1350)

- 19 *Stofomschrijving vwo en havo*

- 27 *Stofomschrijving mavo en vbo*

En verder

- 34 *Brief van de WIEG*
38 *Boek van de maand*
40 *Kleioskoop*
43 *Boeken*
46 *Kleiokrant*

HOUD
IN

Patty Bange

Ongelikte beren en papegaaien

Hoe zou Erasmus les gegeven hebben en kunnen we daar nog iets van meenemen?

*In dit artikel wordt aan de hand van een aantal geschriften van deze bekende
'Rotterdamse' humanist een indruk gegeven van zijn ideeën en idealen.*

2

Erasmus werd - volgens de nieuwste stand van onderzoek - geboren in 1466 in Rotterdam.¹ Hij ging naar school in Gouda, later in Deventer en Den Bosch, waar hij in aanraking kwam met de moderne devoten. In 1487 trad hij, op aandringen van zijn voogden maar tegen zijn zin, in in het klooster Stein bij Gouda. In 1492 wordt hij door de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, tot priester gewijd. In 1493 maakt een aanstelling als secretaris van de bisschop van Kamerijk het hem mogelijk uit het klooster te ontsnappen. Dan kan hij ook - eindelijk - gaan studeren. Van 1495 tot 1499 verblijft hij in Parijs om er theologie te studeren.²

In 1499 gaat Erasmus voor het eerst naar Engeland: een reis die zijn latere leven zeer zal beïnvloeden. Hij maakt er onder andere kennis met Thomas More en John Colet, de deken van St.-Paul's in Londen.

Dit jaar is het begin van een periode van veel reizen; nooit blijft Erasmus lang op een plek. Hij gaat weer terug naar Parijs, hij verblijft in Orléans, en in 1506 is hij voor het eerst in Italië te vinden, waar hij aan de universiteit van

Tuijn het doctoraat in de theologie verkrijgt.

In 1516 wordt hij tot raadsman van Karel V benoemd; een sinecure, die hem wel een zo broodnodig inkomen verschaft. Erg belangrijk is de in 1517 afgekomen pauselijke toestemming om niet naar het klooster te hoeven terugkeren.

Lange tijd verblijft hij in Basel, de stad waar hij zich het meest thuisvoelt, niet in de laatste plaats vanwege de goede contacten met de drukker Johann Froben. Na een onderbreking van zes jaar - omdat de reformatie het wint in Basel verhuist Erasmus naar Freiburg - keert hij uiteindelijk weer terug in Basel. Hier sterft hij in 1536. Volgens de overlevering zijn de laatste woorden van deze uitsluitend in het Latijn schrijvende en zich wereldburger noemende man in het Nederlands: "Lieve God".

Erasmus heeft zeer veel geschreven en uit zijn werken blijkt zijn veelzijdigheid. Ofschoon hij nu bij de meesten nog uitsluitend bekend is vanwege de *Lof der zotheid* (1511), die hij aan Thomas More opdroeg, was dat zeker niet zijn belangrijkste werk. Voor een kort overzicht maak ik gebruik van de indeling die Erasmus zelf van zijn werken geeft in een brief van 1530 aan zijn vriend Hector Boece.³

Als eerste onderdeel (*ordo primus*) noemt Erasmus zijn literaire werken,

onder andere commentaren op voor-christelijke schrijvers. Ten tweede zijn er de *Adagia*, een grote verzameling becommentarieerde gezegden en uitspraken. Dan volgen de brieven, waarvan er vele door hemzelf werden uitgegeven. Er zijn in totaal ongeveer 3000 brieven over, waarvan er 1600 door Erasmus zelf werden geschreven. Als *ordo quartus* noemt hij de *Lof der zotheid*, de vijfde orde bestaat uit allerlei vrome teksten, waaronder het *Enchiridion* en een traktaat over wereld-verachting dat hij nog in het klooster schreef maar dat veel later pas werd uitgegeven. Als zesde noemt hij zijn vertaling van het Nieuwe Testament, als zevende uitgaven van kerkvaders en commentaren, als achtste de zogenaamde *Apologiae*, verdedigingen tegen bijvoorbeeld aanvallen van theologen als zou hij niet orthodox zijn. De negende *ordo* tenslotte sluit nauw aan bij de zevende: uitgaven en commentaren op Hiëronymus en andere kerkvaders.

Erasmus heeft heel uitgesproken opvattingen over opvoeding en onderwijs die we op diverse plaatsen in zijn omvangrijk oeuvre tegenkomen, zowel in zelfstandige traktaten als verspreid in werken die aan andere onderwerpen zijn gewijd. Daarbij is hij duidelijk beïnvloed door zijn eigen achtergrond, opvoeding en opleiding.

Erasmus in Basel in een fictief studeervertrek met een van zijn studenten/huisgenoten. Houtsnede van een onbekende eigentijdse meester.

Invloed van de Moderne Devotie

Ofschoon daar nog steeds verschillend over wordt gedacht lijkt mij dat zijn contact met de moderne devoten een stempel heeft gedrukt op zijn verdere ontwikkeling. Augustijn zegt bijvoorbeeld in een recent artikel dat er sprake is van een absolute breuk tussen de Moderne Devotie en Erasmus.⁴ En even later lezen we bij hem: *'De praktijk van de Moderne Devotie heeft Erasmus slechts afkeer ingeboezemd. Zijn ideaal van een christelijk leven heeft hij geformuleerd in aperte afwijzing van en tegenstelling tot het ideaal zoals dit in de Moderne Devotie werd gepraktiseerd'*.⁵ Maar juist ook de jaren in Den Bosch, die - naar hij later zelf zegt - verloren jaren voor hem waren, zijn een periode geweest waarin hij veel heeft kunnen lezen. Waar anders dan bij de broeders heeft Erasmus kennisgemaakt met bijvoorbeeld de werken van kerkvader Hiëronymus die voor hem zo'n belangrijke bron van inspiratie zijn geweest? En in het traktaat *De contemptu mundi*, dat hij in zijn kloosterjaren schreef, geeft hij zelf aan dat er in het klooster mogelijkheden voor studie zijn.⁶ In zijn recente biografie van Erasmus schrijft Schoeck dat uit dit traktaat blijkt dat Erasmus bij drie bewegingen heel nauw betrokken was: de waarden van de Moderne Devotie, de bredere traditie van de laat-middeleeuwse vroom-

heid en spiritualiteit en de diverse stromingen van de middeleeuwse wetenschap.⁷

In de (nog ongepubliceerde) openingslezing tijdens het Groningse congres *Northern Humanism* (11 en 12 april 1996) getiteld *'The Brethren of the Common Life, Critical Theology and Northern Humanism'* gaf Weiler als zijn mening, dat Erasmus sterk is beïnvloed door de idealen van morele opvoeding van de broeders; zijn neiging naar vroomheid en zijn liefde voor de *bonae litterae* komt daarvandaan.

Dat Erasmus zich later afzet tegen bepaalde vormen van spiritualiteit, ascese en leefgewoonten van de moderne devoten neemt dit alles niet weg. De bibliotheek van de broeders heeft hem grote diensten bewezen, maar het 'leefklimaat' stond hem niet aan - wat ongetwijfeld ook met zijn zwakke gezondheid te maken heeft gehad - en daar beklaagt hij zich later vooral over.⁸ Hij vond de leefregels te streng, het eten niet lekker en van hun opvoedingsmethoden moest hij ook niet veel hebben.

Maar niet alleen de boeken die de broeders in huis hadden hebben hun invloed op Erasmus gehad. Ondanks het bovenstaande vinden we toch ook iets van hun ideeën over opvoeding en opleiding in zijn werken terug.

'In de moderne devotie als christelijke praxis gaat het om een drieledig project: om godsdienstig-geestelijke vorming, om morele vorming en om intellectuele vorming, alle drie overigens in zeer nauwe samenhang', zegt Weiler.⁹

De vorming van jonge mensen in *disciplinis scolasticis et bonis moribus* (in schoolvakken en goede zeden) is zodoende voor de moderne devoten een voornaam doel geweest.¹⁰ Erasmus legt op diverse plaatsen in zijn werk eveneens deze connectie: het gaat niet alleen om het weten maar ook om het menselijk handelen; de opvoeding en opleiding van jonge mensen is ook voor hem een samengaan van religieuze, morele en intellectuele vorming.¹¹ Hoewel hij geen goed woord overheeft voor de domme versjes die kinderen uit het hoofd moesten leren vindt hij die verzen wel van belang die *ad bonos mores conducibiles*, die tot goede zeden leiden, zoals hij zelf in een brief zegt.¹²

Een liefdevolle opvoeding

De eerste tekst die ons in dit opzicht gegevens kan verschaffen is het traktaatje *Antibarbari*, dat Erasmus op jeugdige leeftijd schreef, toen hij ongeveer 20 jaar oud was. Hierin geeft hij aan, dat er verband bestaat tussen kennis en moraal; *'studeer om er beter van te worden, niet alleen knapper'*, zegt hij lapidair.¹³ Dit traktaat is vooral bedoeld

om de studie van de klassieken te verdedigen tegen de 'barbaren' die menen dat het lezen en bestuderen van klassieke auteurs een bedreiging vormt voor de christelijke religie en moraal.

'Alles in de heidense wereld dat waardig gedaan werd, briljant is gezegd, vernuftig gedacht en ijverig overgeleverd, is door Christus voorbereid voor zijn maatschappij (d.w.z. voor de christelijke samenleving, pb)' stelt hij hiertegenover.¹⁴ Erasmus erkent wel dat alle soorten kennis de mens arrogant kunnen maken, maar vooral ook ziet hij in de onwetendheid de moeder van de trots. Geesten worden gerijpt door eruditie, het maakt hen zachter en vriendelijker.¹⁵

Juist ook waar het gaat om de verdediging van de klassieken is voor Erasmus Paulus' uitspraak 'Onderzoekt alles en behoudt het goede' (1 Thess. 5:21) van toepassing. Ook in andere traktaten die opvoeding en onderwijs betreffen toont hij zich een groot voorstander van het stimuleren van het goede in het kind of de jonge volwassene.

In 1529 verscheen bij de drukker Johann Froben in Basel het *Libellus ... de pueris statim ac liberaliter instituendis* (boekje ... over kinderen, om hen meteen en vrij[zinnig] op te voeden) dat Erasmus opdroeg aan hertog Willem van Kleef en waaruit deze kon leren hoe hij zijn zoons zou moeten opvoeden.¹⁶ De bron van alle deugd is een liefdevolle en toegewijde opvoeding, aldus de schrijver. De natuur brengt weliswaar veel tot stand, maar de mens kan niets, tenzij het hem geleerd is. Mensen worden niet geboren, ze worden gemaakt. Hierbij haalt Erasmus een passage uit de *Naturalis historia* van Plinius aan, waarin staat dat beremoeders een vormeloze massa ter wereld brengen, waaraan zij met veel likken een vorm geven.¹⁷

Die liefdevolle opvoeding is echter niet voldoende; ook onderwijs is van groot belang. Erasmus spreekt van drie pijlers: natuur, onderricht en oefening (*natura, ratio, exercitatio*). Het gezegde dat men door schade en schande wijs zou moeten worden wijst hij af. Goed

onderwijs leert immers wat men moet najagen en wat vermijden. De mens is een *animal rationale* (een 'redelijk denkend wezen') en moet daarom ook volgens de rede leven.

Belangrijk is het aanleren van talen, dat is de basis voor de wetenschap; Erasmus bedoelt hiermee uiteraard het Latijn, en in mindere mate het Grieks.¹⁸ Daartoe worden kinderen gebracht door een aangeboren lust tot nadoen, zoals dat ook is te zien bij spreeuwen en papegaaien.¹⁹ Ook moet er grammatica geleerd worden. Dat vergt in het begin nogal wat inspanning: je kunt niet zonder maar het is niet leuk.

Groot belang hecht Erasmus aan het kiezen van een goede leraar voor het onderwijs aan de eigen kinderen. Vrouwen zijn niet geschikt als leraar, het is tegennatuurlijk dat een vrouw iets te zeggen heeft over mannen.²⁰ Niet alleen in dit traktaatje *De pueris instituendis* maar ook elders in zijn werk brengt hij dat onder de aandacht van zijn lezers. Zo bijvoorbeeld in de *Institutio principis christiani*.²¹ 'Onze vorst kunnen we niet kiezen', zegt Erasmus - Karel V was immers door erfopvolging aan de macht gekomen - daarom is het van belang een goede leraar voor hem uit te zoeken. Het goede voorbeeld van de vorst kan dan de publieke moraal verbeteren.²² De voornaamste hoop voor de staat, zegt hij elders in dit traktaat, ligt in de juiste opvoeding van de jeugd; dan zullen er ook niet zoveel strafwetten nodig zijn.

Ook de opvoeding/opleiding van meisjes sluit hij hierbij in.²³ Dit laatste klinkt actueel: hoe meer er aan onderwijs en opvoeding besteed wordt, hoe minder er nodig is voor criminaliteitsbestrijding, of: hoe minder geld voor scholen, hoe meer voor gevangencellen.

Jong geleerd

Op wat voor manier moet er gewerkt worden? Ook hier worden duidelijke richtlijnen gegeven. Kinderen worden het gemakkelijkst onderricht, zegt Erasmus, in die dingen waartoe de neiging van hun geest overhelst. Maar er moet wel hard gewerkt worden; het is ongerijmd, dat kleine kinderen niet zouden kunnen leren. Zodra de mens geboren is, is hij geschikt tot het aanleren van gewoonten.

Het is wel belangrijk dat de leraar weet op wat voor manier hij zijn pupillen moet opvoeden. Streng zijn en slaan

Schoolmeester met leerlingen. Een van de scholieren draagt aan zijn gordel een inkt-potje en een doosje met pen-nen. Houtsnede van Albrecht Dürer (1510).

heeft niet zoveel zin, de meester moet in de leerlingen liefde voor zichzelf opwekken, zodat zij allereerst uit liefde voor hem ook van de studie zullen gaan houden. Later wordt dat dan omgekeerd: uit liefde voor de studie zullen ze van hem gaan houden. In het begin moeten kinderen in al spelende leren. De meester moet zich realiseren dat het kind aan het begin van de weg staat, die hij zelf ook een keer is gegaan.

Veel waarde wordt gehecht aan het onthouden, dat bij kleine kinderen nog gemakkelijk gaat. Wel is het van belang dat de kinderen van te voren datgene goed begrijpen wat zij moeten onthouden. Het stimuleert vaak om een soort wedstrijd te organiseren; competitie zal daar werken, waar aansporing niet werkt.

Erasmus vindt dat men vertrouwen moet hebben in wat kinderen aankunnen. Niet kracht is de sterkste kant van het kind, maar uithoudingsvermogen en zijn natuurlijke handigheid. Opvoeding is een moeilijke en veelzijdige taak, maar de geest van het kind is vatbaar voor ieder onderwijs. De menselijke geest in het algemeen is beweeglijk en leert gemakkelijk. Het is daarom veel waard vroeg te beginnen.

Ook in zijn traktaat *De ratione studii* blijkt duidelijk, dat Erasmus een groot voorstander is van het aanleren van veel kennis bij relatief jonge kinderen.²⁴ Vooral ook talen moeten vroeg geleerd worden. Niemand kan alwetend zijn, zegt hij, daarom is het zinvol om enige basiskennis van alle disciplines te hebben, heel belangrijk is daarbij de geschiedenis. En zeker ook voor leraren is een encyclopedische kennis noodzakelijk: iemand die heel weinig moet onderwijzen, moet heel veel weten. Hij moet zelf een soort systeem hebben, zodat hij wetenswaardige zaken op de juiste plaats kan opschrijven.²⁵ Een leraar wordt zo wel zwaar belast, maar het is beter dat één persoon alles weet, dan dat iedereen alles moet lezen.

Hier wordt een lans gebroken voor het leren via een leraar en niet voor het zelf alles nazoeken.²⁶

Complimenteren of corrigeren hoort daar ook bij; een beloning- of strafstelsel ziet hij als een goede stimulans bij het leren.²⁷ Het creëren van wederzijdse rivaliteit wordt ook hier weer benadrukt: de leraar moet zijn leerlingen aansporen door ze te vergelijken.

Portret van Karel V op 16-jarige leeftijd. In dat jaar werd Erasmus zijn raadsheer. Schilderij door Bernard van Orley (1516).

Naast de genoemde methodische kwesties besteedt Erasmus in dit traktaat veel aandacht aan wat er geleerd moet worden, met name welke klassieke auteurs geschikt zijn voor de jonge geest, waarbij hij er belang aan hecht dat de jeugdige lezers de morele betekenis van een tekst kunnen bevatten en verklaren.²⁸ Tenslotte zegt hij dat het zwaarst voor de leraar, maar het nuttigst voor de leerlingen het testen van de kennis is.²⁹

In enkele van zijn *Adagia* komen we verspreid ook relevante gegevens voor Erasmus' ideeën over opvoeding en onderwijs tegen. Ik geef één voorbeeld uit vele: in 'Koning of nar moet men geboren worden' (*Aut fatuum aut regem nasci oportere*).³⁰ Deze uitspraak van Seneca adstrueert Erasmus met allerlei voorbeelden van koningen uit de oudheid, vooral uit de *Ilias*, die de meest domme dingen deden. 'En tegenwoordig is het helemaal vreselijk', constateert hij. Daarom, zoals ook in de *Institutio*, legt hij weer de nadruk op het kiezen van een goede leraar voor een vorst.

De verbinding tussen kennis en moraal wordt uitgedrukt in de zinsnede: 'Ware wijsheid is niet alleen kennis van het goede, maar ook ernaar streven'.³¹

Erasmus' onderwijsfilosofie

Twee belangrijke punten komen telkens weer naar voren wanneer we de diverse ideeën van Erasmus over onder-

wijs en opvoeding in ogenschouw nemen. Dat is ten eerste zijn opvatting dat opleiding en vorming samen moeten gaan en ten dienste moeten staan van het geloof. Ten tweede, niet minder belangrijk maar wel daaraan ondergeschikt, dat er leraren nodig zijn die - uiteraard - capabel zijn, maar die ook in staat zijn hun pupillen een liefdevolle en toegewijde opvoeding/vorming te geven.

Eigenlijk maakt Erasmus niet zo'n groot onderscheid tussen opvoeding en opleiding. Zo gauw kinderen in staat zijn om te leren moeten ze daartoe in staat gesteld worden. Ze zijn dan op een leeftijd waarop hun opvoeding nog lang niet afgesloten is; en zodoende gaan opvoeding, vorming en onderwijs samen. Daarom is het volgens Erasmus ook van zo groot belang, dat de onderwijzer een goede band met zijn leerlingen weet te creren: eerst zullen ze dan uit liefde voor hem hun best doen. Later zullen ze beseffen hoe belangrijk leren is en zullen ze uit liefde voor de wetenschap ook genegenheid voor hun leraar opvatten.

Steeds weer wordt duidelijk hoeveel belang Erasmus hecht aan een goede leraar: hij is degene die zijn leerlingen moet inspireren, hen moet aanzetten tot leren, hen door belonen moet inspireren of door straffen corrigeren. Een zeker competitie-element vindt hij daarbij gerechtvaardigd. Spelenderwijs georganiseerde wedstrijden zullen de

Latijn: afbeelding van Erasmus van Rotterdam, naar het leven getekend. Grieks: uit zijn werken leert men hem beter kennen. Ets van Albrecht Dürer.

kinderen ertoe aanzetten telkens weer hun best te doen.

Het is wel opmerkelijk dat Erasmus de rol van de leraar zo sterk benadrukt. Zelf hield hij helemaal niet van lesgeven, ofschoon hij met name in zijn Parijse tijd noodgedwongen (uit geldgebrek) wel enige leerlingen had. Zijn leraar-zijn beperkt zich tot 'educatief schrijven';³² hij is meer theoreticus dan praktijk-opvoeder.³³ Wellicht heeft dat ook te maken met zijn jeugd. Over het onderwijs dat hijzelf genoot is hij niet bijster te spreken, daarom hamert hij zo op het belang van goede leraren. Ook zijn eigen 'uitgangspositie' - zoon van een priester, en zijn beide ouders stierven toen hij nog jong was - zal ertoe bijgedragen hebben dat hij een liefdevolle en toegewijde opvoeding noodzakelijk acht.

Maar niet minder belangrijk is zijn opvatting dat men moet studeren om er beter van te worden, dat kennis goed is, maar dat daar ook een zekere morele waarde bij hoort.³⁴ Ook wanneer hij in meer algemene zin pleit voor een hernieuwde en verbeterde studie van de *bonae litterae* is dit geen doel op zich. Deze klassieke kennis staat eveneens in dienst van het geloof. Zo moet uiteindelijk een combinatie van leven en leren tot stand komen, want een wetenschapper die geen goed karakter heeft is geen goede wetenschapper.³⁵

Voor al van groot belang is dus de combinatie van leven en leren. Eruditie moet volgens Erasmus leiden tot een zedelijk hoogstaand leven. Hierin is hij duidelijk een kind van zijn tijd, waar toch de verbetering van het godsdienstig-zedelijk leven het doel van wetenschapsbeoefening was volgens de humanisten.³⁶ Kennis en inzicht staan ten dienste van de godsdienst en de moraal, ook voor hem zelf. Demolen noemt Erasmus zelfs 'the guardian of childhood', omdat hij al heel vroeg kinderen door middel van onderwijs wil leiden tot een in alle opzichten goed leven.³⁷

Natuurlijk is hij zich heel goed bewust, dat niet iedereen voor alles geschikt is en dat er verschillen zijn in talent: 'menselijk geluk bestaat vooral hierin, dat een mens zich kan wijden aan datgene waarvoor hij van nature geschikt is', schrijft hij in zijn brief aan Lambertus Grunnius.³⁸ Maar de talenten die er zijn moeten dan wel zo vroeg mogelijk aangesproken worden: de leeftijd tussen 4 en 16 jaar is het beste.³⁹

Conclusie

Zonder nu te willen vervallen in het anachronisme dat vervat ligt in de zinsnede 'de actualiteit van Erasmus' denken, lijkt het me toch zinvol in het kort na te gaan, of er wellicht enige uitstraling uit kan gaan van Erasmus' bovengenoemde opvattingen naar mensen van nu.

Erasmus is in zijn traktaten over opvoe-

ding en onderwijs duidelijk de leraar, maar zijn betrokkenheid als christen leidt er niet toe dat hij - zoals dat bij sommige laat-middeleeuwse religieuze auteurs wel het geval is - een herder genoemd kan worden. Heel duidelijk blijkt dat bijvoorbeeld in zijn *Enchiridion militis christiani*. Dat is een zeer gelovig traktaat, maar het blijft ook enigszins afstandelijk; hier is ook de leraar aan het woord, niet de prediker.

Daarbij kunnen wat Erasmus zelf betreft leven en leer eigenlijk niet uit elkaar gehaald worden. Kijken we eens naar de diverse karaktertekeningen die zowel tijdgenoten als latere historici van Erasmus geven. Vrijwel altijd treffen we daarin een element van ongrijpbaarheid aan. 'Niemand kan hem grijpen dan Christus alleen', zei Luther over hem.⁴⁰ Lindeboom noemt hem een wonderlijke spotvogel,⁴¹ Huizinga spreekt van een meester van het voorbehoud (...) en Augustijn heeft het over een geëngageerde toeschouwer, min of meer een *contradictio in terminis*.⁴² Erasmus wordt ook de man van het bergrede-christendom genoemd, van de zaligsprekingen en de zachtmoedigheid.⁴³

Maar is hier wel sprake van een contradictie? Zijn engagement wat betreft geloofszaken - niet te scheiden van zijn opvoedkunde - moest van hem mischien wel een toeschouwer maken, zoals Augustijn het noemt. Het radicalisme van Luther was hem volkomen vreemd. Hoewel hij zich wel kon vinden in een aantal van diens standpunten, wilde hij daar niet de uiterste consequentie uit trekken die Luther wel trok. Zijn betrokkenheid leidde hem ertoe te pleiten voor consensus, om geen onherstelbare breuk te veroorzaken.

Deze door sommigen dus wat afstandelijk genoemde houding komt ook tot uitdrukking in zijn teksten over opvoeding en onderwijs. Maar wellicht hoeven karakteriserende als afstandelijk, toeschouwer en dergelijke geen negatieve connotatie te hebben. We kunnen Erasmus met recht een leraar noemen. Dat blijkt bijvoorbeeld, zoals reeds opgemerkt, heel duidelijk in zijn *Enchiridion militis christiani*, dat overigens niet specifiek een opvoedingstraktaat genoemd kan worden. In de inleiding is wel sprake van een leefregel; de studie van de bijbel wordt gezien als beste remedie tegen bekoringen⁴⁴, heidense auteurs moet men lezen als

'reiziger' niet als 'bewoner'.⁴⁵ Even verder zegt Erasmus met deze tekst een levensprogramma, geen studieprogramma te hebben willen schrijven.⁴⁶ Maar in zijn optiek gaan deze twee samen, dus het een kan niet zonder het ander.

Toch maakt juist ook dit traktaat duidelijk, dat Erasmus enige afstand bewaarde tot zijn stof: hier is, als gezegd, een leraar aan het woord, geen herder, zoals dat in vele laat-middeleeuwse vrome en didactische traktaten wel het geval is.⁴⁷

Het komt mij voor dat Erasmus zijn gelovige betrokkenheid niet kon of wilde neerschrijven. Steeds proberen wij als het ware iets van zijn diepe gelovigheid, zonder dat we - om bij dit beeld te blijven - de smaak echt kunnen definiëren. Dat geldt ook voor zijn opvoedings- en onderwijsteksten. Zijn pleidooien voor het uitkiezen van goede leraren en voor de studie van de klassieken als voorbereiding op een goede, christelijke levenswijze zijn zeer vurig en oprecht, maar zijn rationeel geformuleerd.

In deze tijd van studiehuis, studentgericht onderwijs en wat dies meer zij, is het misschien opportuun, nog eens in overweging te nemen wat Erasmus' ideeën en idealen over opvoeding en vorming waren, zonder daarbij overigens bij de reactionaire conclusie te willen uitkomen dat 'vroeger alles beter was'.

Deskundige, betrokken en gemotiveerde docenten die zoveel mogelijk talenten in hun leerlingen willen aanspreken zullen altijd een belangrijke rol blijven spelen in het onderwijs. De wellicht wat afstandelijke, maar daarom niet minder rationele, argumenten die Erasmus daarvoor gebruikt kunnen ons ook nu nog aanspreken.

Noten

- 1 H. Vredevelde, 'The Ages of Erasmus and the Year of His Birth', *Renaissance Quarterly* 46/4 (1993) 757-763.
- 2 Gegevens over zijn jeugd geeft Erasmus zelf op twee plaatsen: in een brief aan Lambertus Grunnius (een fictief personage) die in 1529 voor het eerst door Froben in Basel gedrukt werd; een *compendium vitae* schrijft hij in een brief aan zijn vriend Cornelius Goclenius, in 1524. Beide zijn in vertaling te vinden in de *Collected Works of Erasmus* (voortaan CWE) deel 4, *The correspondence of Erasmus, letters 446 to 593, 1516 to 1517*, transl. by R.A.B. Mynors and D.F.S. Thomson, annot. by James K.

- McConica (Toronto en Buffalo 1977), 8-32 en 403-410.
- 3 Editie Allen, *Opus epistolarum* VIII 1934.
- 4 In zijn artikel 'Erasmus en de Moderne Devotie' in: P. Bange e.a. (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie, Windesheim 1387-1987* (Hilversum 1988) 71-80; hier 79.
- 5 *Ibidem*, 80.
- 6 Vgl. het artikel van A.G. Weiler 'Christelijke identiteit, morele vorming en laat-middeleeuws onderwijs' in: P. Bange (red.), *Geloof, moraal en intellect in de middeleeuwen. Voordrachten gehouden tijdens het symposium t.g.v. het tienjarig bestaan van het Nijmeegs Centrum voor Middeleeuwse Studies 10 en 11 december 1993* (Nijmegen 1995) 177-198; hier 195.
- 7 R.J. Schoeck, *Erasmus of Europe. The making of a Humanist 1467-1500* (Edinburgh 1990) 123. Deel 2 van deze biografie is getiteld *Erasmus of Europe. The Prince of Humanists 1501-1536* (Edinburgh 1993).
- 8 CWE 4, 20, 21.
- 9 A.G. Weiler, 'De betekenis van de Moderne Devotie voor de Europese cultuur', *Trajecta* 1 (1992) 33-48; hier 42.
- 10 *Ibidem*, 179.
- 11 *Ibidem*.
- 12 *Ibidem*, 193; vgl. ook A.G. Weiler, 'Onderwijs en vorming bij de Moderne devoten', *Speling* 45/3 (1993) 15-22.
- 13 CWE 23, *Literary and educational writings 1, Antibarbari, Parabolae*, ed. C.R. Thompson (Toronto etc. 1978) 73; ASD I-2, 96: 'Hoc erat tuae disputationis extremum, ut charitatem cum eruditione copulandam esse diceret'.
- 14 CWE 23, 60; ASD I-2, 83: 'Omnia ethnicorum fortiter facta, scite dicta ingeniose cogitata, industrie tradita, suae Rei p. praeparaverat Christus'.
- 15 *Ibidem*, 63-64, 66.
- 16 Vgl. *Desiderius Erasmus Over opvoeding en vrije wil*, uitg. ingel. en van aantekeningen voorzien door J. Sperna Weiland (Baarn 1992). Dochters zijn hier voor Erasmus niet zo belangrijk, al laat hij zich wel zeer positief uit over de opvoeding en opleiding die de dochters van Thomas More van hun vader kregen (Sperna Weiland, 100; zie ook E.E. Reynolds, *Thomas More and Erasmus* (Londen 1965) 135). In zijn *Institutio principis christiani* (een soort 'vorstenspiegel', geschreven voor Karel V; zie noot 21) zegt hij ook, dat er zorg besteed moet worden aan de opvoeding van meisjes (212).
- 17 'Ursae dicuntur massam informem aedere, quam diu lambendo fingunt formantque: verum nullus ursae catulus tam informis est quam homo nascitur rudis animo', ASD I-2 (= *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, Amsterdam 1969 -) 32; verwijzend naar Plinius' *Naturalis Historia* VIII, 54, 36.
- 18 *De ratione studii*, ASD I-2, 148.
- 19 'Et huc, ut diximus, invitat infantulus nativa quaedam imitandi voluptas, cuius vestigium aliquod videmus in sturnis ac psittacis' (ASD I-2, 66).
- 20 *De ratione studii*, ASD I-2, 55: 'Praeter naturam est foeminam in masculos habere imperium ...'
- 21 *The education of a christian prince by Desiderius Erasmus. Translated with an introduction on Erasmus and on ancient and medieval political thought by Lester K. Born* (Records of civilization, Sources and Studies 27) (New York 1936).
- 22 *Ibidem*, 140, 156.
- 23 *Ibidem*, 212.
- 24 CWE 24, 'Literary and educational writings 2', ed. C.R. Thompson (Toronto etc. 1978).
- 25 *Ibidem*, 672-673.
- 26 *Ibidem*, 675.
- 27 *Ibidem*.
- 28 *Ibidem*, 683.
- 29 *Ibidem*, 690.
- 30 *The 'adages' of Erasmus, a study with translations*, M.M. Phillips (Cambridge 1964) 213 e.v.
- 31 *Ibidem*, 217.
- 32 Reynolds (zie noot 16), 76.
- 33 R. Stupperich, *Erasmus von Rotterdam und seine Welt* (Berlijn/New York 1977) 82.
- 34 *Antibarbari*, CWE 23, 73.
- 35 Phillips, 96.
- 36 Zie ook P.N.M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1955) 205.
- 37 R.L. Demolen, *The spirituality of Erasmus of Rotterdam* (Nieuwkoop 1987): 'Perhaps it would not be inappropriate to end this chapter (*Erasmus on childhood*, P.B.) by recognizing Erasmus of Rotterdam as the guardian of childhood in the sixteenth century because he insisted that a holy and productive life could be achieved by all if it were begun in one's formative years' (164).
- 38 Zie noot 2, p. 9.
- 39 Zie ook Demolen, 160.
- 40 Vgl. B. Lohse, *Martin Luther. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk* (München 1981) 72.
- 41 J. Lindeboom, *Het bijbels humanisme in Nederland. Erasmus en de vroege reformatie* (Leeuwarden 1982; oorspr. Leiden 1913) 11.
- 42 C. Augustijn, *Erasmus* (Baarn 1986) 141.
- 43 O.a. Augustijn, 10.
- 44 A.J. Festugière, *Erasme, Enchiridion militis christiani. Introduction et traduction* (Parijs 1971) 97; in CWE 66 (1988) is de Engelse vertaling te vinden, van de hand van Charles Fantazzi, 1-127.
- 45 *Ibidem*, 100.
- 46 *Ibidem*, 103.
- 47 Vgl. voor dit soort traktaten en hun auteurs mijn dissertatie, *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten* (Nijmegen 1986).

Een aanfluiting voor het onderwijs

In dit nummer van KLEIO is de stofomschrijving van het CE-onderwerp 'Europa en de buitenwereld 1150-1350' afgedrukt.

We ontvingen alweer even geleden de hierna volgende kritische reactie en hebben deze laten liggen om de stofomschrijvingscommissie de gelegenheid te geven te reageren in hetzelfde nummer en de lezers de mogelijkheid te bieden het een en ander na te kijken.

8

Voor het eerst sinds er wisselende onderwerpen worden aangewezen voor het eindexamen geschiedenis, is gekozen voor een middeleeuws thema. In 1998 en 1999 leggen tienduizenden leerlingen examen af over 'Europa en de buitenwereld, 1150-1350'. Een reden tot vreugd voor mediëvisten, zou men denken. Niets is minder waar. De door het Ministerie aanvaarde stofomschrijving bevat zoveel fouten, tegenstrijdigheden en tendentieuze voorstellingen van zaken dat van een wetenschappelijk verantwoorde kennismaking met de middeleeuwen geen sprake is.

In september werd ik benaderd door uitgeverij Meulenhoff Educatief met het verzoek een katern samen te stellen voor leerlingen van havo en vwo ter voorbereiding op hun eindexamen geschiedenis. Aanvankelijk ben ik met graagte op dat verzoek ingegaan. Maar toen ik de stofomschrijving las, kon ik mijn ogen nauwelijks geloven. Met de

grootste stelligheid worden in de omschrijving tal van beweringen gedaan die indruisen tegen de wetenschappelijke consensus. En dat niet alleen op onderdelen, maar ook op hoofdlijnen. Het was jammer, maar ik zag mij gedwongen de opdracht aan de uitgever terug te geven. Op basis van de stofomschrijving viel geen wetenschappelijk verantwoord eindexamenkatern te schrijven.

Sommige collega's van de Nijmeegse universiteit, aan wie ik dit verhaal vertelde, dachten dat ik misschien overdreven rigide was geweest. Maar toen ik hun de stofomschrijving liet zien, waren zij niet minder verbaasd en verontwaardigd dan ik. Alle reden dus om in deze periodiek de stofomschrijving aan de kaak te stellen. Ik zal mij concentreren op het gedeelte dat geldt voor havo en vwo.

Vreemde fouten

Eén van de vreemdste fouten uit de stofomschrijving is wel de verzekering dat omstreeks 1150 nog algemeen werd gedacht dat de aarde plat was. Dit is onwaar. Geen zinnig mens heeft in de middeleeuwen geloofd of

beweerd dat de aarde plat was. In elke geografische verhandeling vanaf de vroege middeleeuwen werd van een bolvormige aarde uitgegaan. Dat wordt onder meer bewezen door de wereldkaarten die uit deze tijd zijn overgeleverd. Men vergelijk de kaart op de volgende bladzijde, die uit de elfde eeuw afkomstig is.

Hoe onhoudbaar de bewering is dat middeleeuwers zich een platte aarde voorstelden, blijkt al uit de stofomschrijving zelf. Er wordt daarin namelijk ook gezegd dat men (zowel vóór 1150 als daarna) uitging van het bestaan van antipoden of tegenvoeters (2.1). Maar het bestaan van tegenvoeters veronderstelt een bolvormige aarde! Ik zou niet graag in de schoenen staan van een leraar die antwoord moet geven op de vraag van een leerling: 'als men dacht dat de aarde plat was, waar dacht men dan dat de tegenvoeters leefden?'. Men stelde zich de tegenvoeters natuurlijk op het zuidelijk halfrond voor, vandaar hun naam: zij stonden met hun voeten tegen de onze. En wie zich een zuidelijk halfrond voorstelt, gaat uit van een bolvormige aarde.

Niettemin houdt de stofomschrijving stug vol. Niet alleen wordt in strijd met de waarheid gesteld dat na 1150 het idee van een bolvormige aarde 'doorbraak', voor die doorbraak wordt zelfs een verklaring uit de duim gezogen: de Europeanen raakten via de Arabieren (beter) bekend met de astronomie van Ptolemaeus, van wie het beeld van de bolvormige aarde afkomstig was (2.2.1, 5.1.1). Behalve dat de Europeanen allang wisten dat de aarde bolvormig was - namelijk uit het werk van Macrobius (4e-5e eeuw n.C.) - was dit idee ook niet afkomstig van Ptolemaeus (2e eeuw n.C.). Men vindt het al bij Aristoteles, vijf eeuwen eerder. Dat in de encyclopedie van Isidorus van Sevilla 'zowel het beeld van de bolvormige aarde van Ptolemaeus als dat van de aarde als platte schijf te vinden' is (2.2.1), is evenmin waar. Isidorus gaat gewoon uit van een bolvormige aarde, zonder Ptolemaeus te kennen. Dat de aarde plat zou zijn, zegt hij nergens. Hij zegt alleen dat de landmassa op aarde door de oceaan wordt begrensd.¹ Maar de grenzen van de landmassa zijn niet de grenzen van de planeet. De TO-kaarten, die zowel vóór 1150 als daarna werden vervaardigd, beelden alleen de landmassa af, maar daardoor moet men zich niet laten misleiden. Ook op Ptolemaeische kaarten is immers alleen de landmassa te zien (vergelijk afbeelding 2 en 3).

Hiermee is de kolder nog niet ten eind. Omstreeks 1350 was het beeld van een ronde aarde doorgedrongen, meldt de stofomschrijving, maar:

'Totdat Europeanen rondom Afrika de tropische zone passeerden, werd de Sahara als natuurlijk bewijs gezien voor het bestaan van een onbewoonbare, hete gordel op aarde, waarachter de tegenvoetters leefden. Op deze manier konden oude ideeën over de verdeling van de aarde in zones en continenten met de bolvorm worden verenigd' (7.1.1).

Ten eerste: het bestaan van een onbewoonbare, hete gordel werd lang vóór 1350 verworpen. Niet doordat men de tropen passeerde, maar doordat - en deze keer wel onder invloed van de Arabieren en Ptolemaeus - werd betoogd dat de zon jaarlijks veel langer boven de keerkringen stond dan boven de evenaar; aangezien desondanks de aarde ter hoogte van de kreeftskring bewoonbaar was, zoals de ervaring leerde, moest zij dat ook zijn ter hoogte van de evenaar.²

1. Op Macrobius geïnspireerde wereldkaart, 11e eeuw.

De aardbol is van noord naar zuid in vijf klimaatgordels verdeeld

2. Op Isidorus geïnspireerde TO-kaart, 11e eeuw. Alleen de landmassa (Europa, Afrika, Azië) is afgebeeld.

Ten tweede: de verdeling van de aarde in klimaatzones is geen idee dat met de bolvorm verenigd moest worden, maar een idee dat uit de bolvorm voortkwam. Ook dit idee kende men uit het werk van Macrobius. Deze had de aardbol van noord naar zuid in vijf zones verdeeld: bij de noordpool heerste ondraaglijke kou, tussen noordpool en evenaar bestond een gematigd klimaat, bij de evenaar heerste ondraaglijke hitte; verder naar het zuiden bestond weer een gematigd klimaat, en bij de zuidpool heerste ondraaglijke kou (afb. 1). Juist vanwege de bolvorm van de aarde namen Macrobius en de middeleeuwen aan dat op het zuidelijk halfrond dezelfde omstandigheden bestonden als op het noordelijk, en dat daar ook tegenvoeters woonden - dat wil zeggen: mensen, en niet *'allerlei andere fantasiewezens'* zoals ten onrechte wordt gesteld (2.1). Ondanks dit alles moet de schooljeugd gaan leren dat de middeleeuwen dachten dat de aarde plat was, totdat de Arabieren na 1150 hun ogen openden. Ter bevestiging hiervan voert de stofomschrijving nog het volgende 'bewijs' aan: *'De praktijkkennis van de zeelieden*

bevestigde de theorie over de bolvorm van de aarde. Zij namen waar dat objecten wegzonken en opdoken achter de horizon' (5.1.2).

Namen de zeelieden vóór 1150 dan niet dezelfde verschijnselen waar? Of menen de stofomschrijvers dat ook de zeevaart pas na 1150 werd uitgevonden?

Een tweede onderwerp waarmee nogal wat fout gaat, is de figuur van 'Priester Johannes' of 'Pape Jan', die over een oosters rijk zou heersen *'met een 'scepter van smaragd'* (2.1; die scepter wordt genoemd door Otto von Freising - ik meld het maar even, want het is raden waar de stofomschrijvers hun citaten vandaan hebben).³ Dit rijk vormt volgens de stofomschrijving een *'niet blanke, maar wel christelijke samenleving'* (7.1.2). Dat is niet waar: over de huidkleur van Pape Jan en zijn onderdanen wordt niets in de bronnen gemeld, en Pape Jan werd meestal als een blanke afgebeeld.

'Reizigers, onder andere [sic!] Marco Polo, waren allemaal naar dit rijk op zoek, maar ze kwamen er nooit' (3.3.3).

Alweer fout: reizigers, onder anderen Marco Polo, meldten vanaf ongeveer 1250 dat het rijk van Pape Jan door Džengis Khan was veroverd en tegenwoordig een vazalstaat was van de Mongolen. Het is dus zeker niet *'alleen Willem van Rubroek'* die *'veel kritiek op alle geruchten'* had.

Jammer genoeg maakt de stofomschrijving geen onderscheid tussen het rijk van Pape Jan dat men werkelijk meende te kennen en het fantasierijk uit de fictieve 'brief van Pape Jan'. De brief hoort tot de kernbegrippen van de examenstof, maar de stofomschrijvers zelf hebben hem nooit gelezen (hij ontbreekt dan ook op de literatuurlijst): hun verzekering dat Pape Jan daarin een aanbod deed voor samenwerking tussen zijn rijk en Europa (3.3.3), is onjuist.

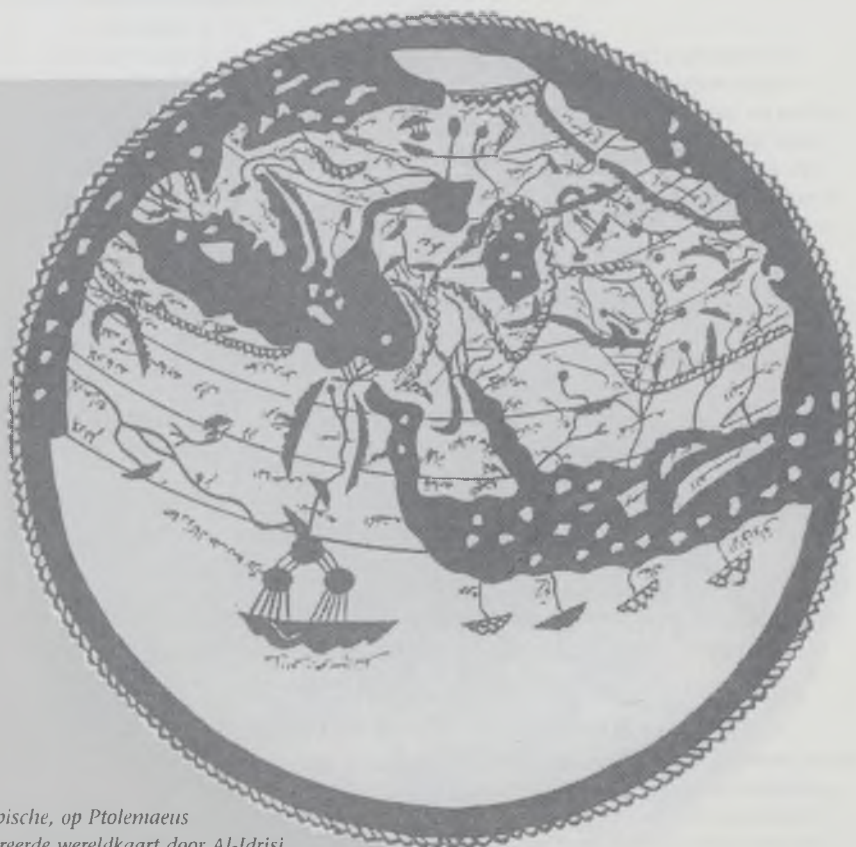
Tenslotte begrijp ik niet hoe de brief *'het besef van de Russische en Aziatische eendeloosheid'* kan hebben versterkt (7.1.2). Pape Jan heerste niet over Rusland, maar over Indië. De Russische eendeloosheid is een thema uit 19e-eeuwse romans.

Nog meer missers

De onzorgvuldigheid waarmee de stofomschrijving is samengesteld, doet zich in bijna elke alinea gelden. Een greep:

- Ter verklaring van de toenemende contacten met de buiten-Europese wereld na 1150 wordt onder meer gezegd: *'Economische groei leidde ook tot het zoeken van afzetgebieden voor Europese goederen buiten Europa'* (3.1). Europeanen gingen naar de Levant om te verdienen aan de import van luxe-artikelen uit het oosten, niet om hun eigen artikelen te exporteren. Maar omdat Karl Marx ooit heeft beweerd dat kolonialisme moet worden verklaard uit het zoeken van afzetmarkten (terwijl ook in zijn tijd kolonies dienden om er producten vandaan te halen, niet om er producten naar toe te brengen), wordt dit de leerlingen nog altijd ingeprent.

- Ter verklaring van de kruistochten wordt niet gewezen op de overtuiging dat het Heilig Land in christelijke handen thuishoorde, noch op de behoefte van de kerk om de energie van elkaar bevechtende edelen af te wentelen op een 'heilige' onderneming. In plaats daarvan heet het: *'Het uiteenvallen van de islamitische wereld en de maatregelen*

3. Arabische, op Ptolemaeus geïnspireerde wereldkaart door Al-Idrisi, ca. 1150.

van de Saracenen tegen christenen lokten de kruistochten uit' (3.1).

Geen mediëvist zal een dergelijke naïeve verklaring accepteren.

Terzijde: als Europa reeds vóór de kruistochten zo goed over de islamitische wereld was geïnformeerd, moeten de contacten ruim vóór 1150 al zeer uitgebreid zijn geweest, in strijd met wat de stofomschrijving wil doen geloven!

– 'De (zee)wegen waren slecht'

(4.1.1). Wat moet ik mij voorstellen bij slechte zeewegen? Waren in de middel-eeuwen de golven soms hoger?

– 'Liederen wekten vooral interesse voor andere culturen op' (5.2.2).

Een bewering zonder enige grond. Er is geen enkele aanwijzing dat de interesse voor de buiten-Europese wereld in de eerste plaats door zangers werd gewekt.

– Avicenna en Averroës worden 'grote Arabische medici' genoemd (5.1.1).

Beiden waren in de eerste plaats filosofen en hebben vooral als commentator van Aristoteles invloed uitgeoefend.

– De Vlaming Jacob van Maerlant wordt - het staat er echt - een 'Hollandse dichter' genoemd (7.1.2). Een blik in een willekeurige encyclopedie had deze enormiteit kunnen voorkomen.

– Tot twee keer toe wordt beweerd dat de contacten met de Oriënt na 1350 afnamen en dat Europa de blik toen naar het westen richtte (6.1, 7.2). Hoe is dat mogelijk? Wat was er anno 1350 ten westen van Europa te vinden? Amerika was toch nog niet ontdekt? Het is bovendien maar ten dele waar dat de contacten met de Oriënt na 1350 afnamen. Reizen naar het Verre Oosten kwamen minder voor, maar reizen naar het Midden-Oosten bleven gewoon bestaan, en de contacten met Afrika namen na 1350 juist toe.

Verwarrende passages

Dat de stofomschrijving geen hecht doortimmerd stuk kan worden genoemd, zal reeds duidelijk zijn. Maar verwarrende passages zijn nog wel meer te noemen. Zo wordt onder 1.1.1 de geografische definitie van Europa besproken. Er staat: 'Breidde het christendom zich uit, dan werd Europa groter en omgekeerd'. Dat is geen geografische, maar een godsdienstige definitie, die onder 1.1.2 had moeten staan.

Pas onder 2.1, waar het niet meer over definities van Europa gaat, wordt op eens een geografische definitie gegeven: Europa was het land tussen de Middellandse Zee, de Zwarte Zee en de Don. Deze definitie 'komt heel dicht in de buurt van de hedendaagse geografische opvatting van Europa', meldt de stofomschrijving, maar zij is niet te vinden in de paragraaf die over de geografische opvatting van Europa gaat.

Nog vreemder is de volgende passage: 'Het is duidelijk dat vooral mannen reisden; vrouwen reisden slechts als zij hun man vergezelden. Alleen vrouwen die tot de elite hoorden of daarbij in dienst waren, of vrouwen die speciale taken in geestelijke orden hadden, reisden zelfstandig. Vrouwen uit lagere kringen gingen soms op bedevaart, maar slechts rijke, adellijke dames konden zich permitteren de verre reis naar Jeruzalem te maken' (3.2).

Behalve dat het onzin is dat alleen adellijke vrouwen naar Jeruzalem konden reizen (het hebben van geld was voldoende), is de passage tegenstrijdig. Eerst wordt gezegd dat vooral mannen reisden. Vervolgens wordt opgesomd onder welke omstandigheden vrouwen reisden. Maar die omstandigheden zijn dezelfde als die voor mannen golden. Ook mannen reisden alleen als zij tot de elite behoorden, of daarbij in dienst waren, of speciale taken in geestelijke orden hadden; ook mannen uit lagere kringen gingen soms op bedevaart, en alleen rijke mannen konden zich een reis naar Jeruzalem permitteren.

Tendentieuze uitspraken

Niet alleen bevat de stofomschrijving onwaarheden, ook staan er tendentieuze uitspraken in die de middeleeuwen een negatief imago bezorgen. Naast de middeleeuwse geleerdheid moet vooral de kerk het ontgelden.

Eerst twee uitspraken over de geleerdheid. 'Heel lang kopieerden middeleeuwse auteurs klakkeloos de gezaghebbende geschriften, waardoor tegenstrijdige gegevens naast elkaar bleven bestaan' (2.2.1). Het is waar dat middeleeuwse auteurs, bij ontstentenis van een drukpers, gezaghebbende teksten overschreven. Door die gelukkige omstandigheid is bijvoorbeeld een groot deel van de klassieke Latijnse letterkunde bewaard gebleven. Maar waarom het woord 'klakkeloos' gebruikt? Hadden middeleeuwse auteurs liever in ander-

mans werk moeten ingrijpen en passages moeten verdraaien of weglaten? Het is waar dat gezaghebbende teksten elkaar tegenspraken, maar dat doen ze nu ook: niet al onze boeken beweren dezelfde dingen. Bewijst dat dat wij onkritisch zijn? Pas wanneer binnen een eigen werk van een auteur tegenstrijdigheden voorkomen, bestaat er reden te twifelen aan zijn kritische vermogens.

De tweede uitspraak: 'Binnen Europa waren universiteiten centra van nieuwe wetenschappelijke kennis, hoewel de meeste praktische wetenschappen daar niet werden gedoceerd' (5.2.2). Wat met 'praktische wetenschappen' wordt bedoeld, blijft onduidelijk (een wetenschap is dan ook per definitie theoretisch). In elk geval hadden vakken die belangrijk zijn voor de kennis van de buitenwereld, zoals astronomie en geografie, wel degelijk een plaats op de universiteiten. Desondanks wekt de stofomschrijving de indruk dat middeleeuwse universiteiten weinig voorstelden, en dat middeleeuwse auteurs goedgelovige kopiïsten waren. Een indruk die nog wordt versterkt door te stellen dat een geheel vernieuwde beeldvorming over de buiten-Europese wereld onder meer uitbleef doordat men gezaghebbende teksten boven de ervaring stelde, en dat door het lage ontwikkelingspeil reisverhalen meer aftrek vonden naarmate er meer fantasie-elementen in voorkwamen (7.2). Kan een scholier die dit leest iets anders denken dan dat middeleeuwers achterlijk waren?

Nee, dat kan zo'n scholier niet, en in plaats van hem op betere gedachten te brengen en die veronderstelde achterlijkheid te relativiseren, wijst de stofomschrijving er een zondebok voor aan: de kerk. Deze hield de mensen dom. Vergelijk de volgende uitspraken:

– De Arabieren hadden wat betreft geografische kennis een voorsprong op Europa, want 'zij hadden geen last van belemmeringen die de Latijns-christelijke kerk het denken oplegde' (5.1.1).

– 'Toch drong de nieuwe geografische kennis nauwelijks tot de massa van de bevolking door. De meeste Europeanen bleven via de kerk kennis maken met een symbolisch beeld van de werkelijkheid' (5.2.2).

– Het eerste antwoord op de vraag waarom een geheel vernieuwde beeldvorming over de buiten-Europese wereld uitbleef, luidt: 'De overheersende rol van de kerk in de middeleeuwse

samenleving en haar invloed op het denken van mensen'. Bovendien verhindert de overtuiging van de superioriteit van de eigen godsdienst en kennis dat men voor andere culturen open stond (7.2).

Wie meent dat godsdienst opium is van het volk, zal dit soort fabeltjes altijd wel blijven geloven. Toch doe ik een poging tot weerlegging.

– Behalve dat Arabieren niet met de christelijke kerk, maar natuurlijk wel met de islam rekening moesten houden, is het onzin dat de Kerk het vergaren van geografische kennis tegenwerkte. De Kerk wilde niet dat er ketterse ideeën werden verbreid; andere 'belemmeringen' legde zij niet aan 'het denken' op. Bovendien had de Kerk in verband met kruistochten en missiereizen juist alle belang bij een gedegen kennis van de buiten-Europese wereld.

– Voor alle wetenschappelijke kennis geldt te allen tijde dat zij niet tot de massa doordringt (bijvoorbeeld ten gevolge van ondeskundige stofomschrijvingen voor schoolexamens). Er is geen reden een beschuldigende vinger uit te steken naar de Kerk. Met het 'symbolische beeld van de werkelijkheid' dat de Kerk de mensen voorhield, wordt kennelijk de TO-kaart bedoeld, maar die kaart was uitstekend met nieuwe geografische kennis te verenigen.⁴

– Wie in ernst meent dat de Kerk verhinderde dat geografische kennis tot de mensen doordrong, is niet goed bij zijn hoofd. Er is simpelweg niets van waar. Wat die ontoegankelijkheid voor andere culturen betreft: hoe is die te rijmen met de invloed van de Arabische wetenschap, waar de stofomschrijvers voortdurend op wijzen? Niet open staan voor andere culturen is bovendien iets anders dan geen feitelijke informatie over andere culturen toelaten.

Behalve als een instituut dat de mensen dom hield, wordt de Kerk ook nog als een tyrannieke organisatie afgeschilderd. Gesproken wordt van de Arabische tolerantie van joden en christenen (4.2), maar niet van de tolerantie van joden en moslims door de christelijke kerk. Daardoor ontstaat de verkeerde indruk dat de Kerk geen tolerantie kende. Deze indruk wordt bevestigd wanneer de culturele versmelting tussen moslims en christenen aan het Siciliaanse hof van keizer Frederik II ter sprake komt. 'De kerk bleef het echter

anders zien: daar groeide door de Arabische invloeden ook een nieuwe angst. Wie 'samenleefde met de Saracenen' kon op een veroordeling rekenen. Keizer Frederik II werd in 1245 beschuldigd van heulen met de Saracenen om vervolgens als ketter te worden veroordeeld' (7.1.3).

Waar het citaat 'samenleven met de Saracenen' vandaan komt, mag de lezer opnieuw raden. Vermoedelijk gaat het om een slordige weergave van canoniekrechtelijke bepalingen die het verkeer tussen christenen en niet-christenen beperken.⁵ Maar die beperkingen golden ook als het om joden in plaats van Saracenen ging, en kunnen niet worden verklaard uit 'een nieuwe angst' voor de Arabieren. Verder is Frederik II niet verketterd vanwege zijn heulen met de Saracenen, maar omdat hij met de paus in een machtsstrijd om Italië verwickeld was. Maar voor de stofomschrijvers was elk uit de lucht gegrepen argument blijkbaar goed genoeg om de kerk zwart te kunnen maken.

'Over de middeleeuwse samenleving kunnen we ons afvragen of deze werkelijk zo gesloten was', wordt in de verantwoording bij de stofomschrijving gemeld. Zich iets afvragen over de middeleeuwse samenleving is bij het opstellen van de stofomschrijving helaas niet gebeurd. Dankzij deze stofomschrijving zal het spookbeeld van de donkere middeleeuwen nog zeker een generatie lang blijven bestaan. Althans in het verlichte Nederland.

Slot

Het is onbegrijpelijk dat een zo ondeugdelijk stuk als de onderhavige stofomschrijving door het Ministerie van Onderwijs is aanvaard. Het is zeker niet zo dat alle stofomschrijvingen slecht zijn. Die over de Nederlandse opstand bijvoorbeeld (examenstof in 1995 en 1996) was voortreffelijk, met een heldere vraagstelling en nauwkeurige, genuanceerde antwoorden. Waarom komt er dan zo'n afschuwelijk stuk uit de bus als het over de middeleeuwen gaat?

Kennelijk voelen de meeste mensen zich niet verplicht hun hersens te gebruiken als de middeleeuwen ter sprake komen. Via het geschiedenisonderwijs zou aan die toestand iets kunnen gebeuren. Maar nu is het integendeel zo dat aan Nederlandse leerlingen die voor hun eindexamen geschiedenis staan, twee jaar lang de grootst moge-

lijke onzin over de middeleeuwen moet worden bijgebracht. Terwijl het vak geschiedenis is bedoeld om een kritische historische zin te ontwikkelen. Was het maar zo dat de stofomschrijving naar de vuilnisbak kon worden verwezen. Maar dat kan niet.

De lukrake beweringen en moedwillige vertekeningen die het stuk bevat, zijn door ons Ministerie als historische waarheden aanvaard en moeten onze scholieren naar de letter worden ingepompt, anders zakken zij voor hun examen.

Een aanfluiting voor het onderwijs. Leraren geschiedenis zijn de komende jaren niet te benijden, en hun leerlingen evenmin.

Noten

1. Isidorus van Sevilla, *Etymologiae*, ed. W.M. Lindsay (Oxford 1911) XIV.1-2.
2. Hierover I.P. Bejczy, 'Brandaan en de antipoden', *Millennium* 2 (1988), 1-8.
3. Over Pape Jan: I.P. Bejczy, *Pape Jansland en Utopia* (Nijmegen 1994); hierin is ook de Nederlandse versie van de 'brief van Pape Jan' opgenomen.
4. Zo werd het TO-model ook gebruikt door Jan van Mandeville, in wiens werk 'bijna alle in de voorafgaande twee eeuwen vergaarde kennis bijeengebracht' werd (5.1.2). Vgl. I.P. Bejczy, 'De wereldkaart van Jan van Mandeville', *Millennium* 3 (1989), 99-105.
5. *Decretales Gregorii IX* 5.6, in: *Corpus iuris canonici*, ed. Ae. Friedberg (Leipzig 1879-1881).

Europa en de buiten-Europese wereld

In het onderstaande wordt ingegaan op de kritiek die de heer Bejczy in zijn discussiestuk op de stofomschrijving heeft geleverd. Discussie als zodanig is uiterst welkom indien deze bijdraagt tot het begrip van een problematiek. In dit geval overheerst echter de tegenzin doordat de teneur van het discussiestuk nodeloos negatief is, waardoor het - zelfs bij weerlegging van het merendeel van de kritiek - voor het vak (en dit eindexamenonderwerp in het bijzonder) schadelijk kan werken.

13

Toen het thema 'Europa en de buiten-Europese wereld 1150-1350' als eind-examenonderwerp werd voorgesteld, waren de indieners er bij voorbaat van overtuigd, dat het een waagstuk was.

Allereerst omdat het om een onderwerp met een sterk cultuur-historisch, of zelfs mentaliteits-historisch karakter ging; bovendien omdat het (voor het eerst sinds zeer lange tijd) een *middeleeuws* onderwerp betrof. Dit betekende dat de presentatie en de selectie van de stof meer dan ooit met zorg dienden te worden bekeken. Immers, niet alleen kon in de uiteenlopende geledingen van het onderwijs bij de leerling - met wie primair rekening gehouden diende te worden - slechts een geringe vertrouwdeheid met tijdvak en benaderingswijze worden verondersteld, maar eveneens zou voor vele docenten de thematiek enigszins aan de marge van hun interesse liggen. De haast vanzelfsprekende aansluiting van onderwer-

pen als *Een samenleving op de rails* of *De eenwording van Nederland* bij de gemiddelde oriëntatie van de docent, zou bij *Kennis op kamelen* (de gekozen hoofdtitel voor 'Europa en de buiten-Europese wereld', die om onduidelijke redenen uit de 'officiële' versie is verdwenen) ontbreken.

Toch was het enthousiasme groot. Waar in België een mooi project van prof. J. Janssens van de UFSAL te Brussel na de fraaie tentoonstelling *En toch was ze rond ... Middeleeuws mensen wereldbeeld*, nauwelijks doorwerking in het onderwijs vond, kon dit eindexamenonderwerp een welkome stap verder opleveren. Een blik vanuit het Europa op de drempel van de 21e eeuw naar de meest dynamische periode van 'wereldverkenning' in de middeleeuwen zou als 'eye-opener' kunnen werken.

Juist daarom diende het onderwijsveld te worden bediend met een hanteerbare stofomschrijving die een brug kon slaan naar dit lastige onderwerp.

De stofomschrijvingscommissie ervoer de problematiek van fascinatie tegenover kennisbarrière bij haar delicate

werk om de aanvankelijk ingediende, beknopte beschrijving uit te werken tot een hanteerbare stofomschrijving. Het feit dat zij was samengesteld uit één mediaevist met een universitaire werkring, één vakdidacticus met een scholing in de middeleeuwse geschiedenis en vier historici uit uiteenlopende, andere geledingen van 'het veld' leidde tot een stimulerend steekspel. Vakinhoudelijke voorkeur en didactische haalbaarheid werden daarbij voortdurend aan elkaar getoetst.

Spoedig werd besloten tot een uitwerking op twee niveaus. In de stofomschrijving voor vbo-mavo zouden vooral middeleeuwse reizigers en hun ontdekking van de wereld centraal staan. De stofomschrijving voor havo-vwo zou meer op aspecten van kennisverwerking, kennisoverdracht en beeldvorming in de middeleeuwen geconcentreerd zijn.

In beide gevallen werd al gauw duidelijk, dat een basale introductie van middeleeuws Europa noodzakelijk was, zonder dat er ruimte zou zijn voor een werkelijke 'plattegrond' van de Europese middeleeuwse samenleving. Van de zijde van de CEVO kreeg de

stofomschrijvingscommissie de bevestiging dat opname van een dergelijk onderdeel in de stofomschrijving implieerde dat het daarmee tot te toetsen stof zou behoren. Een stofomschrijving kan hoe dan ook niet dienen voor het geven van een totaaloverzicht, maar slechts voor het leggen van thema-specifieke accenten. Voor het overige ligt hier een uitdaging voor de katernenschrijvers.

Vanuit didactisch oogpunt werd gekozen voor een zodanige presentatie van de problematiek en een zodanige selectie van de feiten dat het mogelijk zou zijn het proces van kennisvermeerdering en beeldverandering in vereenvoudigde vorm weer te geven. Het bleek zonder zo'n simplificatie nauwelijks mogelijk de complexe interactie van oude en nieuwe beelden, ontoegankelijke en toegankelijke kennis etcetera inzichtelijk te maken.

In zekere zin betekende dit een doelbewuste keuze voor een karikatuur. Maar wat is geschiedschrijving - op ieder niveau - anders dan een selectieve representatie? Iedere selectie van informatie, iedere keuze voor een bepaalde beeldvorming leidt onmiskenbaar tot het weglaten van nuanceringen of detaillering van het beeld. Met de onderwijsdoelen voor ogen zijn dergelijke concessies echter onvermijdelijk. Verschil van mening over de gemaakte keuzes blijft uiteraard mogelijk; het achterwege laten van keuzes is echter ondenkbaar.

Een platte voorstelling

Onder het kopje 'vreemde fouten' meent de heer Bejczy allereerst de vinger te moeten leggen op een door de stofomschrijving gevestigde misvatting dat de middeleeuwers zouden denken dat de aarde plat was. Er wordt in de stofomschrijving echter duidelijk onderscheid gemaakt tussen het *symbolische* wereldbeeld, zoals weergegeven op de OT-kaarten en het daarnaast (of daar tegenover) bestaande idee van de tegenvoeters en het overheersen van de voorstelling bij geletterden dat de aarde 'het bolvormig centrum van een eveneens bol- of eivormig heelal' was. Dat tussen symbolische voorstelling en geleerde kennis een spanning bestond, zoals bijvoorbeeld in Isidorus van Sevilla's *De rerum natura*, is onmiskenbaar. Wie iets begrijpt van de middeleeuwen en de rol van het symbool in de beeldvorming, zal beseffen dat juist voor niet-geletterden, in het bijzonder

Miniatuur uit een Arabisch manuscript uit 1237.

'Met alle respect voor de verworvenheden van de Latijns-christelijke cultuur van de middeleeuwen, moet men toch constateren dat de impulsen voor vernieuwing van elders moesten komen.'

de grote massa van de middeleeuwse bewoners van Europa, het scheiden van de door ratio en symbool bepaalde beelden zeer moeilijk was, zelfs indien ervaringskennis (zoals nautische ervaring) tegenargumenten leverde. De stofomschrijving geeft dit probleem vereenvoudigd, maar adequaat weer. Elementen uit de geleerde argumentatie in Bejczy's kritische nota hebben ruimschoots behoord tot de aanvaankelijk voor de stofomschrijving vervaardigde dossiers. Vereenvoudiging van de informatie door concentratie op Ptolemaeus leek echter een goede manier om de complexe veranderingen in kennissystemen en beeldvorming te presenteren. Waar Aristoteles wellicht nog noembaar zou zijn, is dat met Macrobius al helemaal niet meer het geval. Maar *tegen* het opnemen van Aristoteles pleit het feit dat daarmee een enorm, te toetsen, probleemveld zou worden toegevoegd aan de examstof, terwijl gelijktijdig de discussie zou worden geopend of naast

Aristoteles niet evenzeer geleerden als Eudoxos van Knidos en Hipparchos van Nikaia, die uiterst wezenlijke bijdragen aan het wereldbeeld hebben geleverd, zouden moeten worden genoemd. Dit is voor iedere realist echter ondenkbaar. Hetzelfde zou gelden voor de (door Bejczy niet genoemde, maar minstens zo interessante) doorwerking via Johannes Scotus Eriugena, Johannes de Sacrobosco en anderen. In al dergelijke gevallen legt geleerd detaillisme het af tegen de noodzaak tot beperking. Concentratie op Ptolemaeus is - toegegeven - een ietwat geforceerde kunstgreep, maar sloot beter aan bij vertrouwde kenniselementen. Dit als 'kolder' kwalificeren, neigt naar verdrietige betweterij. Uiteraard zullen ook ten aanzien van deze problematiek de auteurs van katernen en docentenboeken uitvoeri-ger moeten zijn en naast *En toch was ze rond* moeten teruggrijpen op uitstekende werken zoals R. Simek, *Erde und Kosmos im Mittelalter* (München 1992).

Vanwege de noodzaak de te behandelen thematiek af te bakenen met een begin- en een eindsituatie en daartussen een ontwikkeling weer te geven, is in de stofomschrijving - vooral op aandring van de vakleerkrachten in de commissie - gekozen voor een concentratie op enkele 'peilmomenten' bij de weergave der ontwikkelingen. Hierdoor zou de bijzondere dynamiek van met name de dertiende eeuw, waarin vooral de verwerking van nieuwe kennis in de volkstalige literatuur zo'n enorme vlucht nam, de gewenste aandacht krijgen. De grote complexiteit van de veranderingen is aldus teruggebracht tot een hanteerbare structuur.

Misschien is daarbij soms een te grote simplificatie doorgevoerd, zoals bij de duiding van het probleem van de zone-theorie. De stofomschrijving plaatst de 'Sahara-problematiek' primair in de veranderingen in het beeld tussen de 12e eeuw, waarin (zoals in Bejczy's proefschrift, *Pape Jansland en Utopia*, 40-41 verwoord) 'nog algemeen de voorstelling [heerste] dat de evenaar vanwege de hitte zelfs niet kon worden overgestoken', en de 14de eeuw.

Maar ook hier is - in het volledige bewustzijn van de weergave van de thematiek in werken als de *Liber Floridus* van Lambert van St. Omaars en de *Elucidarius* en de *Imago Mundi* van Honorius van Autun etc. etc. - gekozen voor eenvoud waar overvoering dreigde.

Wie zich, zoals Bejczy blijkens zijn commentaar, geroepen voelt de keuze van een middeleeuws onderwerp aan te grijpen voor een compleet stuk wetenschapsgeschiedenis van de middeleeuwen, zal begrijpelijkerwijs teleurgesteld zijn. Wie bovendien niet begrijpt dat het de samenstellers van de stofomschrijving te doen is om de confrontatie van geleerde kennis, geleerde waanideeën, 'volkse' ervaringskennis en misvattingen, alsmede mentale blokkeringen van allerlei aard (en het opheffen daarvan), zal veel in de stofomschrijving missen. Juist dan dreigt ook het gevaar van tendentius lezen, waarvan de genoemde criticaster 'niet geheel gevrijwaard' is.

Bij de pseudo-humoristische wijze waarop de heer Bejczy een zinsnede over de waarde van waarnemingen door zeelieden neersabelt, gaat hij voorbij aan de eerdere passage in de stofomschrijving, over de situatie rond 1150, waarin reeds op het belang van dergelijke waarnemingen wordt gewe-

zen. Ook andere relevante tekstpassages negeert de commentator impliciet. Ook badineert hij de effecten weg, die waren verbonden aan de grote vlucht die de vaart over open zee sinds de 12e eeuw had genomen.

Pape Jan

Het 'leesprobleem' duikt in het bijzonder op bij Bejczy's favoriet Pape Jan. Een onderwerp dat hij in een geheel andere context heeft geplaatst dan andere geleerden, zoals de Groninger hoogleraar Gosman (*La lettre du prêtre Jean*) of de Frankfurter hoogleraar Kniefkamp (*Die Suche nach dem Reich des Priesterkönig Johannes*).

In de details van Bejczy's kritiek gaan opnieuw onbegrip voor de noodzaak tot beperking, bijna beledigend tendentius interpreteren en slecht lezen hand in hand. Men hoeft niet van een gepromoveerd historicus verwachten dat hij berust in het feit dat niet iedereen de conclusies van zijn dissertatie deelt, maar een vermogen tot het nemen van afstand is toch minstens een passende kwaliteit. De criticus toont zich in de volgende passages helaas echter zelfs een meester in het uit zijn verband rukken van citaten. Dat de economische groei in Europa primair tot behoefte aan luxegoederen leidde, staat notabene in de zin voorafgaande aan het citaat over het ook zoeken van afzetgebieden. In zijn kritiek verzwijgt Bejczy het eerste echter, maar haalt hij het later als eigen vondst uit de kast bij zijn kritiek op het tweede element, waarbij hij geen weet lijkt te hebben van de export van linnen naar (Klein-)Azië en allerlei andere pogingen om wel degelijk buiten-Europeanen voor Europese waar te interesseren.

Iets dergelijks doet zich voor bij de kruistochten. De door Bejczy gewraakte passage, over het uiteenvallen van de islamitische wereld, staat in de stofomschrijving in een rijtje van *ontwikkelingen elders*, die van invloed waren, terwijl een aantal aspecten binnen de kerk (zoals het streven naar een nieuw pauselijk leiderschap) onder de *ontwikkelingen binnen Europa* worden genoemd. Inderdaad zijn de vertrouwde, gangbare denkbeelden over het ontstaan der Kruistochten niet uitvoerig als één pakket in de stofomschrijving opgenomen, maar wie onder de kop 3.3.1 leest over godsdienstige motieven tot reizen, vindt al veel relevant, terwijl elders andere informatie staat. Niet zo

gegroepeerd als de heer Bejczy lijkt te willen, maar wel - onder de relevante deelvragen - zo geplaatst als de stofomschrijvingscommissie na lang wikken, wegen, plaatsen en schikken het beste toescheen.

De beperkingen van een stofomschrijving

Wij zien er van af op alle plaatsen in te gaan waar de heer Bejczy slecht leest, half citeert en tendentius interpreteert. Toch lijkt het goed, voor een beter begrip van de stofomschrijving nog op enkele zaken in te gaan.

Wij hebben steeds keuzes gemaakt ten aanzien van inhoud en formulering van de stofomschrijving vanuit het besef dat deze zowel voor vbo/mavo- als voor havo/vwo-leerlingen begrijpelijk moest blijven. Dit leidde tot grote beperkingen ten aanzien van omvang, detaillering etcetera. De vrijgegeven tekst is het resultaat van het geleidelijk steeds verder beknootten van een manuscript dat aanvankelijk nagenoeg tweemaal zo uitvoerig was. De aangehechte literatuurlijst is een extract van een lijst die vele honderden titels telde.

Het resultaat van alle bekortingen verdient op tal van plaatsen geen stilistische schoonheidsprijs. De door Bejczy bij wijze van voorbeeld half geciteerde zin over de '(zee)wegen' wordt echter afgerond met een (door hem niet geciteerde) zinsnede over 'struikrovers en piraten' die betekenis geeft aan de (inderdaad niet fraaie) samentrekking. De vermelding over de rol van liederen is volgens Bejczy 'zonder enige grond', maar past in een beknopte verkenning van middelen van kennisoverdracht vooral voor een ongeletterd publiek. Hiervoor geen oog (of oor) hebben duidt op onbegrip voor de rol van muziek en zang, in het bijzondere in de sfeer van de volkscultuur.

Het scherpstlijpen van Bejczy over Avicenna en Averroës, die door ons als 'grote Arabische medici' zijn aangeduid, terwijl hij de nadruk legt op hun rol als commentatoren van Aristoteles, is opnieuw een voorbeeld van onbegrip voor doel en vorm van de stofomschrijving. Bovendien mist deze kritiek een kwalificatie zoals 'the most illustrious name in Arabic medical annals al-Razi's (die te vroeg leefde om te worden opgenomen) is that of ibn-Sina (Latin Avicenna...)' (Hitti, *History of the Arabs*, 367, die zeker op dit punt niet verouderd is), evenals het belang van

ibn-Rushd (Averroës) als fysicus en auteur van een der belangrijkste encyclopedieën. Uiteraard, beiden waren *tevens* belangwekkende filosofen. Maar deze stofomschrijving is niet de plaats om een discussie over wetenschapssystematiek in de Arabische en Latijns-christelijke wereld te voeren. Het voorbeeld was correct en functioneel binnen de gekozen thematiek.

De als 'enormiteit' ge(dis)kwalificeerde aanduiding van Jacob van Maerlant als 'Hollandse dichter' (er staat overigens schrijver) lijkt in het post-AKO-literatuur-prijs-tijdperk een kwalijke misser in de stofomschrijving. Maar 'Vlaamse' zoals Bejczy wil, is minstens zo twijfelachtig. Inderdaad, in de discussie over Jacobs *herkomst* hadden diens Vlaamse wortels al vóór Van Oostrom de beste 'papieren', maar niemand kan ontkennen dat zijn oeuvre vooral in de Hollandse grafelijke context ontstond. Het debat over Maerlant hoort echter, hoe dan ook, niet in de stofomschrijving thuis: de keuze viel op het 'verlegenheids-begrip' 'Hollandse' als het simpelste begrip dat dienst zou kunnen doen ter duiding of lokalisering van de auteur zonder de wel erg academische combinatie 'Hollands-Vlaamse' te gebruiken. De aanduiding 'Nederlandse' was misschien beter geweest.

Andere visies in de wetenschap

Gevangen in zijn afkeer van de stofomschrijving, die de heer Bejczy keer op keer verleidt tot nodeloos vernederende typering, lijkt het wel of de criticus de ogen steeds verder sluit voor ontwikkelingen waarvoor de medievistiek toch bezig is een groeiende interesse te ontwikkelen.

Als voorbeeld mag de kwestie van de Europese oriëntatie op het Atlantisch systeem dienen. De mededelingen in bijvoorbeeld Maerlants *Alexanders Geesten* over de vele eilanden ten westen van Europa, zijn een prachtige onderstreping (uiteraard vanwege alle detaillering weggelaten uit de stofomschrijving) van de vanaf het midden van de 13de eeuw snel toenemende kennis van de Atlantische oceaan en de Westafrikaanse kusten. Stap voor stap - via een soort 'island-hopping' - verkenden de men de zeeën. De expeditie van de gebroeders Vivaldi in 1291 vanuit Genua in de hoop een westelijke route naar Indië te vinden (een poging waarvan de echo's in het *Libro del Conoscimiento* van circa 1340 te lezen

zijn), past in een groeiende interesse voor niet alleen de Noord-west-Afrikaanse kusten als zodanig, maar ook de Canarische eilanden en verder. Het 'richten van de blik naar het westen' duidt op de geheel nieuwe rol van het Atlantisch kuststelsel en de verdere verkenningen, zoals die vanaf circa 1300 in een stroomversnelling kwamen. Dit alles conditioneerde Columbus' (her)ontdekking van Amerika. Wij kunnen ons niet voorstellen dat de heer Bejczy hiervan geen weet heeft.

Waar de heer Bejczy de stofomschrijving 'tendentieuze uitspraken' verwijt, geeft hij telkens zelf blijk van eenzijdig lezen en van onbegrip voor de doelstellingen van de tekst (die onder meer uit de verantwoording valt af te leiden en uit het geheel naar onze mening overduidelijk blijkt).

Met alle respect voor de verworvenheden van de Latijns-christelijke cultuur van de middeleeuwen, moet men toch constateren dat de impulsen voor vernieuwing van elders moesten komen. In geen enkel opzicht beoogt de stofomschrijving de scholier te laten denken dat 'middeleeuwers achterlijk waren'. Het doel is juist begrip bij te brengen voor de ontwikkelingen van de Europese cultuur mede dankzij de inbreng van buiten-Europese culturen. Met de beste wil van de wereld kan daarbij niet worden ontkend dat de Europese universiteiten van de middeleeuwen weinig innoverende potentie hadden en bovendien slechts een klein deel der wetenschappen bestreken. Een blik op het beroemdste middeleeuwse wetenschapssysteem (uit Hugo van St. Victor's *Didascalion*) en de plaats van ethiek, economie, politiek, wapensmedekunst, nautische kennis, agrarische wetenschappen enzovoort (dus uit de sfeer van de *intelligentia practica*, dan wel de *scientia mechanica*) maakt de spanning tussen theoretische en praktische kennis, gezien vanuit het universitaire bestel, duidelijk.

Een s(t)ofomschrijving?

Na het stelselmatig uit zijn verband rukken van passages uit de stofomschrijving, gaat de heer Bejczy over tot het pareren van een door hem als aanval op de kerk gevoelde tendentie in de stofomschrijving, teneinde de lezer ervan te overtuigen dat het om een stofomschrijving gaat. In zijn betoog schuilen veel door ons gerespecteerde overtuigingen, zoals

het belang van de christelijke kerk voor de Europese cultuur, die echter niets afdoen aan de legitimiteit van de voor de stofomschrijving gemaakte keuzes.

Wij zien hier af van het pareren van de talrijke aanvallen op de stofomschrijving, omdat zij telkens weer getuigen van valselijke duidingen van tekstfragmenten en van onbegrip voor de bedoeling. Diverse punten zijn interessant voor een debat, en sommige zullen denkelijk in katernen en achtergrondboeken een plaats krijgen, zonder in de stofomschrijving thuis te horen. Ook hier heeft de stofomschrijvingscommissie - ten behoeve van de leerlingen tussen 15 en 18 jaar - duidelijke keuzes moeten maken en deze soms door voorbeelden kort geïllustreerd. Verschil van inzicht is juist dan mogelijk: voorbeelden kunnen niet iedereen even welgevallig zijn. Maar wie in zo'n geval bijvoorbeeld over de - als altijd sterk bekorte - problematiek rond Frederik II begint te redetwisten en dan blijkbaar geen weet heeft van de letterlijke tekst van het concilie van Lyon (die was verwerkt in door de gehele christelijke wereld verzonden pauselijke bullen, en in geschriften als de kroniek van Emo en Menko) waarin onder de redenen voor Frederiks excommunicatie de keizer met zoveel woorden wordt aangeduid als *amator et cohabitor Sarracenorum* (iemand die de Saracenen liefheeft en ermee samenwoont), boet in aan geloofwaardigheid.

Helaas moeten wij constateren dat het stuk van de heer Bejczy geen oprechte poging tot evaluatie van dit middeleeuwse eindexamenonderwerp is, waarmee het geschiedenisonderwijs zijn voordeel kan doen, maar een aanenschakeling van (soms haast kwaad-aardige) verdraaiingen.

Vervalt daarmee alle verwoorde kritiek? Nee, uiteraard niet. Ook de stofomschrijvingscommissie is zich bewust van het feit dat andere keuzes, andere ordeningen en andere bewoordingen denkbaar zijn. Achteraf mag inderdaad worden geconstateerd dat door de vele bekortingen een tekst ontstaan is, die bijna in telegramstijl de kernpunten van de thematiek presenteert en daardoor te weinig in betoogvorm de interne logica etaleert. Gelijktijdig erkent de commissie dat - vooral als gevolg van de afstand die de meeste leerlingen tot het onderwerp

zullen hebben - veel informatie tot een zodanig elementaire omvang is teruggebracht, dan wel zo selectief is gepresenteerd, dat een welhaast karikaturale abstractie van de werkelijkheid ontstaat. Dit is echter niet meer dan een geraamte dat uiteraard in de katernen en vervolgens in de les moet worden aan- en ingevuld met concrete voorstellingen.

Dat daarmee een negatief, zelfs vals beeld van de middeleeuwen zou ontstaan, is echter volstrekt onjuist. Het onderwerp beoogt, ook/juist in deze vorm, begrip te wekken voor de dynamiek van de meest bruisende periode van de middeleeuwen, en zal dat naar de mening van de commissie ook doen.

De stofomschrijving: een goede zaak voor school en wetenschap

Tenslotte wil ik deze reactie aangripen om een enigszins buiten de kritiek staand punt aan te roeren.

Gaande haar werkzaamheden ging de stofomschrijvingscommissie beseffen, dat bij dit eindexamenonderwerp een complicatie rees die niet voorzien was. Gevraagd naar de beschikbaarheid van primaire en secundaire bronnen, had-

den de indianen een volmondig 'ja' laten horen. Dit positivisme was volstrekt verantwoord indien men uitging van de hoeveelheid edities en publicaties in het Frans, Duits en Engels. Zelfs in het Nederlands was een behoorlijk bestand beschikbaar. Aanschafbaarheid daarvan was echter een ander punt. Hierdoor is de vraag gerezen of een stofomschrijvingscommissie zich moet bezighouden met problemen als de omvang van oplagen en de duur van de leverbaarheid van boeken. Dit lijkt ondoenlijk.

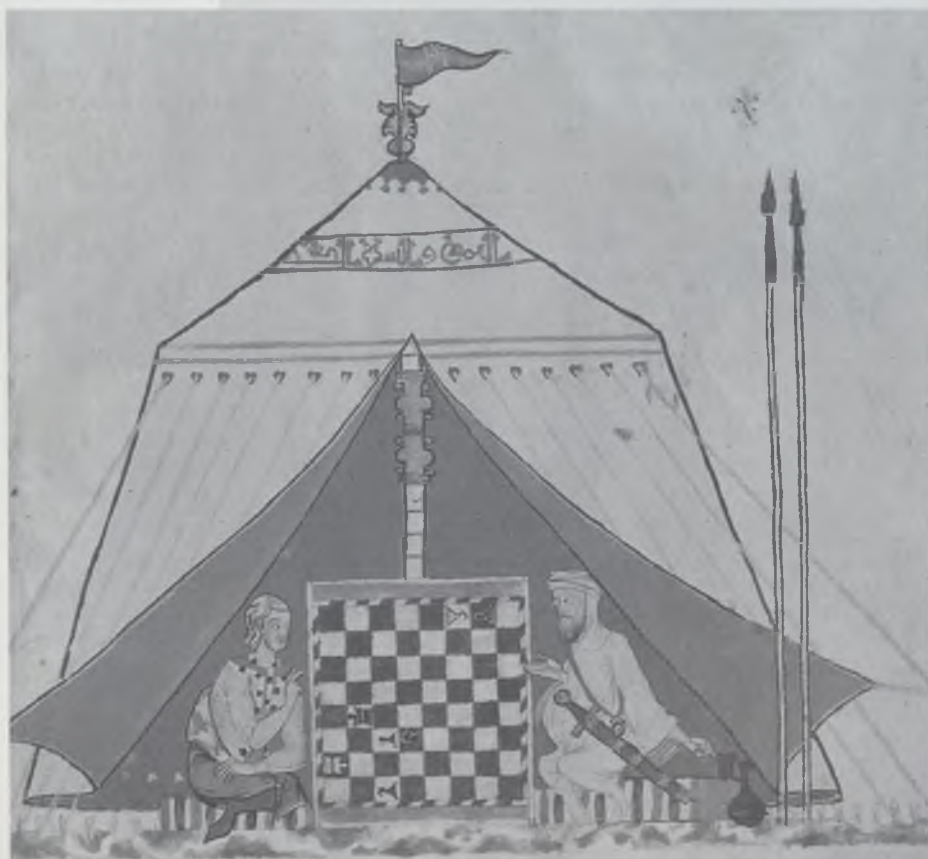
Toch is hierover gediscussieerd. In het bijzonder de vraag of het voor een onderwerp essentieel is dat in de boekhandel verkrijgbare, Nederlandstalige publikaties ruim voorhanden zijn, hield de commissie bezig.

Mogen slechts onderwerpen die daaraan voldoen tot eindexamenonderwerp worden verheven? In dat geval zou het nauwelijks mogelijk zijn om mondiale onderwerpen en/of themata die een spiegel zijn van relatief nieuwe vragen die de hedendaagse samenleving aan het verleden stelt als onderwerp te nemen.

Een en ander legt een extra verantwoordelijkheid op de Nederlandse

schoolboekenuitgevers, om naar aanleiding van een stofomschrijving voldoende materiaal uit te geven, niet alleen in de vorm van katernen maar ook in de vorm van beredeneerde bronselecties (in vertaling), die als werkmateriaal kunnen dienen.

De afwisseling van onderwerpen voor het eindexamen, gekozen uit suggesties die vanuit de onderwijswereld en het academisch veld gedaan zijn, is een kostbare verworvenheid van het huidige examenstelsel! Kostbaar en lastig. Zij dwingt de gemeenschap van historici tot een voortgaande bezinning op de relevantie van themata, perioden en benaderingswijzen. Zij leidt tot discussie over stofomschrijvingen. Indien die discussie op niveau wordt gevoerd, draagt zij bij tot de vitaliteit van een vak dat het waard is om over de volle chronologische lengte van de geschiedenis themata te leveren, die de leerlingen van vbo tot en met vwo vertrouwd maken met de wortels en de wording van verschijnselen die tot en met de dag van morgen hun relevantie behouden.

*Een christen en een moslim spelen schaak.
Miniatuur uit een middeleeuws Spaans schuak-handboek.*

Kennis op kamelen

Een tweede reactie op de stofomschrijving ontving de redactie van Dr. B. Roest.

Hij stuurde deze eerder naar de commissie in december jl.

Inhoudelijk kan ik mij in grote lijnen vinden in de stofomschrijving zoals die er nu ligt. Ik begrijp dat in een eerder stadium de tekst beduidend langer en gedetailleerder was. Terecht is daar verandering in aangebracht, aangezien het beoogde publiek en de beoogde doelstelling: het op een handzame wijze presenteren van een onderwerp waarover bij docenten en leerlingen waarschijnlijk weinig of geen achtergrondkennis bestaat, zeker in het licht van de marginale positie van de middeleeuwen in het huidige geschiedenisonderwijs.

Ik denk dat de gedrukte tekst al een overweldigende hoeveelheid informatie bevat. Als leerlingen het in deze stofomschrijving gebodene zich eigen maken, dan weten ze heel wat.

De keuze om bepaalde nieuwe ontwikkelingen op te hangen aan een zeer beperkt aantal namen (Ptolemaeus en niet Macrobius, Johannes van Sacrobosco enzovoort) leidt in de ogen van de professionele mediaevist wellicht tot een tendentieuze en deels enigszins onjuiste voorstelling van zaken, maar valt vanwege praktische en pedagogische overwegingen te billijken.

Wel was het verstandig geweest om na het inperken de tekst nog een keer te herschrijven om een grotere eenheid te bewerkstellingen, enkele kryptische passages te verduidelijken en ingeslopen slordigheden weg te werken. De vastgestelde tekst leest bij vlagen iets te veel als een 'uitgeklede versie'.

De opmerkingen betreffende de geografische grenzen van Europa in 1.1.1 en de passages over de agrarisch-verstedelijkte samenleving en de jaarmarkten van Champagne in 1.1.3 hadden wel iets duidelijker gekund. Achter de daar gedane meedelingen gaat veel schuil dat om enige uitleg vraagt (die in een eerste, uitgebreide versie van de tekst waarschijnlijk wel gegeven werd).

De verspreide opmerkingen over de

ronde dan wel platte aarde kunnen verwarring scheppen. Ik denk dat voor al degenen die het stuk goed lezen de boodschap wel duidelijk is, maar er bestaat de mogelijkheid dat een uitspraak als *'het gangbare wereldbeeld was dat van de aarde als platte schijf'* (...) toch uit haar verband wordt gerukt en een eigen leven gaat leiden, vooral omdat dit aansluit bij het 'gangbare beeld' dat mensen nog steeds van de 'duistere middeleeuwen' hebben. De informatie over de Mongolen in 3.1 en 3.3.3 had beter gecombineerd kunnen worden. Misschien was het beter geweest om de geweldige impact van de plotselinge komst (en het even plotseling weer verdwijnen) van de Mongolen in Europa (met verwoestende uitwerkingen en grote gevolgen voor de beeldvorming over de buiten-Europese wereld) meer reliëf te geven.

Persoonlijk had ik in de loop van het hele stuk (en zeker in het tekstdeel voor mavo en vbo) meer nadruk gelegd op het reisverslag van Jan van Plano Carpini en minder op dat van Willem van Rubroek, gezien de grote verspreiding van het eerstgenoemde werk en de doorwerking ervan in de encyclopedische literatuur van de late middeleeuwen. Maar het is een feit dat het verslag van Rubroek in een Nederlandse vertaling beschikbaar is en een prachtige tekst is om in het onderwijs te gebruiken (hij reisde trouwens niet in het midden van de twaalfde maar in het midden van de dertiende eeuw naar Karakoroem, 5.1.2).

De alinea over Arabische tolerantie in 4.2 is m.i. echt te beknopt en de wijze waarop in 5.1.1 gesteld wordt dat Arabische wijsgeren geen last hadden van de belemmeringen die de latijns-christelijke kerk het denken oplegde is toch een vreemde voorstelling van zaken. Juist vanuit de spolia Egyptiae-gedachte hebben erg veel christelijke auteurs (bijna zonder uitzondering geestelijken) met enthousiasme de Arabisch-Aristotelische wetenschap omarmd. Er was uiteraard wel tegen-

spel van conservatief-kerkelijke zijde, maar vergelijkbare oppositie is ook in de twaalfde en dertiende-eeuwse Arabische wereld aan te treffen. Ik denk dat in deze passage de historische werkelijkheid iets teveel geofferd is aan de eisen van didactiek en beknoptheid.

Tenslotte zou het aardig zijn geweest als in 5.2.2 ook voorbeelden waren gegeven van (ook voor het voortgezet onderwijs toegankelijke) encyclopedische werken en als in de opgegeven secundaire literatuur ook gewezen was op enkele fundamentele artikelen over beeldvorming in middeleeuws Europa over de buiten-Europese werkelijkheid (zoals bijvoorbeeld het zeer heldere en informatieve artikel van A. Esch, 'Anschauung und Begriff. Die Bewältigung fremder Wirklichkeit durch den Vergleich in Reiseberichten des späten Mittelalters', *Historische Zeitschrift*, 253 (1991) 281-312).

Het maken van een stofomschrijving voor het voortgezet onderwijs is in zeker opzicht een ondankbare taak. Het vraagt om vele compromissen - juist bij onderwerpen over oudere en minder toegankelijke perioden - en zal dan ook altijd reacties oproepen bij enerzijds specialisten die fouten of ongerechtigheden ontdekken en anderzijds bij didactici die zich zorgen maken over de toegankelijkheid van het gebodene. Ik denk dat, ondanks de hierboven door mij gemaakte opmerkingen, de huidige stofomschrijving over Europa en de buiten-Europese wereld op adequate wijze de functies kan vervullen waarvoor ze is geschreven. De op basis van deze stofomschrijving te maken programma's kunnen hun eigen accenten leggen - daar biedt deze stofomschrijving voldoende aanknopingspunten voor - en zo mogelijk enige onduidelijkheden wegpoetsen. Bovendien kan in de nascholing gelet worden op mogelijke interpretatieproblemen.

Dr. B. Roest

Europa en de buitenwereld (1150-1350)

vwo en havo

Verantwoording

Bij het bepalen van een houding tegenover andere culturen worden hedendaagse Europeanen beïnvloed door een eurocentrisch wereldbeeld en door een culturele basishouding gekleurd door nationale voorkeuren. Toch beschouwen wij onze samenleving als een open samenleving. Daarmee bedoelen we dat er veel contacten bestaan tussen ons en andere landen en culturen, dat we voor invloeden vanuit deze landen en culturen ontvankelijk zijn en dat we ons beeld over deze landen en culturen bijstellen wanneer nieuwe informatie dit noodzakelijk maakt.

Over de middeleeuwse Europese samenleving bestond lange tijd een tegenovergesteld beeld: sinds de Renaissance werden de 'midden eeuwen' tussen klassieke oudheid en nieuwe tijd beschouwd als een gesloten samenleving met weinig feitelijk juiste kennis over en contacten met de haar omringende gebieden en culturen.

Bij zowel de opvatting omtrent de twintigste-eeuwse Europese samenleving als die omtrent de middeleeuwse kunnen vraagtekens worden geplaatst. In hoeverre staan twintigste-eeuwse (West-)Europeanen werkelijk open voor niet-westerse opvattingen en culturen, ook al zijn deze tegenwoordig in ruime mate binnen hun eigen landsgrenzen vertegenwoordigd? Speelt de neiging de eigen cultuur in vele opzichten als norm te hanteren niet nog steeds een belangrijke rol? Over de middeleeuwse Europese samenleving kunnen we ons afvragen of deze werkelijk zo gesloten was. Bleef de beeldvorming omtrent de buiten-Europese wereld inderdaad eeuwenlang grotendeels gebaseerd op legendarische en aan de fantasie ontsproten denkbeelden? En als men moeite had zijn beeld aan te passen op grond van nieuwe informatie, wat waren daarvoor dan de redenen?

Al lijkt het een typisch hedendaags probleem, beeldvorming en het overnemen dan wel afwijzen van verschijnselen uit andere culturen zijn van alle tijden. Presentatie van dit onderwerp in een andere historische context dan de twintigste eeuw draagt ertoe bij dat, door de grotere afstand in tijd, bepaalde processen duidelijker en herkenbaar worden.

Er is gekozen voor de periode van de 12e tot en met de 14e eeuw. De Europese samenleving vertoonde toen een nieuwe dynamiek en ontwikkelde een actieve belangstelling voor landen en volkeren in andere werelddelen. De verhouding tot de Arabische wereld kreeg in deze periode een bijzonder karakter doordat religieus-politieke tegenstellingen gestalte kregen in de vorm van Reconquista en kruistochten, maar Europa ook veel aan de Arabische wereld ontleende op het gebied van wetenschap en cultuur. De tijdelijke toegankelijkheid van Centraal en Oost-Azië maakte een rechtstreekse contact met de Mongools-Chinese cultuur mogelijk. Al deze ontwikkelingen leidden ertoe dat aan de oude overgeleverde kennis vol traditionele, legendarische elementen nieuwe informatie op basis van waarneming werden toegevoegd.

Nieuwe kennis en goederen bereikten Europa langs vele wegen: over zee, en door Azië en Afrika vooral via duizenden kilometers karavaanwegen, waar met name de kameel het transportmiddel was. De intensiteit van de contacten bepaalt de tijdsafbakening van het onderwerp: vanaf ca. 1150 zien we een sterke toename, die in de voorafgaande halve eeuw was voorbereid. Rond 1250 had veel nieuwe informatie Europa bereikt, maar deze kennis was niet tot brede lagen van de bevolking doorgedrongen. Na 1300 namen de contacten af, in de jaren kort na 1350 in versneld tempo.

Gezien de aard van het onderwerp is gekozen voor een eurocentrische benadering. Uitgangspunt van het onderwerp is immers de wijze waarop kennis van de buiten-Europese wereld in het middeleeuwse Europa werd verkregen en verwerkt. Daarbij bestaat het toegankelijke bronnenmateriaal hoofdzakelijk uit teksten die de weerslag zijn van verkenningen van Europeanen in de buiten-Europese wereld. Beeldmateriaal, waaronder kaarten, ondersteunen de behandeling van dit onderwerp in belangrijke mate.

De hoofdvraag bevat twee elementen: de ontwikkeling van de contacten tussen Europeanen en niet-Europeanen en de invloed die deze contacten hadden op het beeld dat er over de buiten-Europese wereld bestond. Leerlingen moeten de ontwikkeling van de contacten kunnen verklaren. Hiertoe moeten zij inzicht verwerven in de mogelijkheden en onmogelijkheden van het reizen in deze periode, in sociale, economische en politieke achtergronden die het reizen bevorderden dan wel belemmerden en in de persoonlijke motieven van reizigers. Vaardigheden als inleving, het analyseren van oorzaken en gevolgen, continuïteit en discontinuïteit en standplaatsgebondenheid kunnen hierbij worden geoefend en getoetst.

Het tweede deel van de hoofdvraag gaat in op de ontwikkeling van de beeldvorming van Europeanen over de buitenwereld. Uitgangspunt hierbij zijn de kennis en beelden die hierover rond 1150 bestonden. Het is van belang dat leerlingen zich inleven in middeleeuwse denkpatronen, opvattingen en gebruiken. Uiteindelijk moeten leerlingen in staat zijn te beoordelen in hoeverre de intensievere contacten met de buitenwereld geleid hebben tot een uitbreiding van de kennis en een vernieuwde beeldvorming. De factoren die hierbij een rol speelden moeten zij in bronnen kunnen herkennen. Het middeleeuwse bronnenmateriaal biedt veel ruimte om bij de interpretatie ervan feit en objectiviteit, betrouwbaarheid en standplaatsgebondenheid aan de orde te stellen.

Alle structuurbegrippen en vaardigheden zijn van toepassing op de gehele stof en niet meer gekoppeld aan bepaalde stofonderdelen (zie: Gele Katern van 22 januari 1992, nr. 2). Historische termen en namen van personen die tot de voor het examen te kennen leerstof worden gerekend, zijn de eerste keer dat ze in de tekst voorkomen vet gedrukt. Cursief wordt gebruikt voor de aanduiding van titels van boeken en geschriften.

Hoofdvraag

Waardoor was er een opbloei van de contacten tussen Europa en de buiten-Europese wereld en waarom bleven ondanks deze opbloei naast de nieuwe beelden over de buiten-Europese wereld bestaande beelden voortleven?

1. Europa omstreeks 1150

1.1 Wat zijn de voornaamste kenmerken van het Europa van omstreeks 1150?

Het begrip Europa kan in de Middeleeuwen op verschillende manieren worden ingevuld afhankelijk van de gekozen invalshoek: geografisch-staatkundig, godsdienstig, economisch of cultureel.

1.1.1. Geografisch

De geografische grenzen van Europa vielen in grote lijnen samen met de grenzen van het christendom. Een deel van de gebieden die tot Europa werden gerekend had een gemeenschappelijke geschiedenis: zij hadden behoord tot het rijk van Karel de Grote. Breidde het christendom zich uit, dan werd Europa groter en omgekeerd. De buiten-Europese wereld bestond uit al die gebieden die bewoond werden door mensen met een ander geloof dan het **Latijns-christelijke**. Zelfs gebieden waar christenen woonden die de **paus** in Rome niet als leider erkenden, zoals het Byzantijnse Rijk, werden niet tot Europa gerekend.

De gebieden die Europa vormden zijn niet te vergelijken met de nationale staten die wij nu kennen. In dit Europa speelde de belevingswereld van de meeste mensen zich voornamelijk af binnen de nauwe horizon van de eigen regio. Zij identificeerden zich met de plaats waar zij woonden of het graafschap waar zij zich thuis voelden en waar zij elkaar verstonden. Pas aan het eind van de aan de orde zijnde periode begonnen zich nationale staten te ontwikkelen.

1.1.2. Godsdienstig

De middeleeuwer gebruikte het woord Europa zelden anders dan als geografisch begrip. Voor de gemeenschap van mensen die de kern van Europa vormde, gebruikte men meestal het begrip **christianitas** (christenheid). Die gemeenschap werd extra sterk gevoeld indien er sprake was van tegenstellingen met "anderen", zoals de **moslims**. Zo voelde het Latijns-christelijke westen ook een tegenstelling ten opzichte van het **Grieks-christelijke Oosten**.

Aan het eind van de 11de eeuw kwam de kruistochtgedachte op. Er werd een beroep gedaan op de christelijke wereld voor een gezamenlijk optreden naar buiten. De pausen, als leiders van de christelijk-Europese wereld, wierpen zich op als voortrekkers van de **kruistochten**. Ze probeerden daarmee zich door Europese koningen te laten erkennen als opperheer. Dit had effect in de buiten-Europese gebieden: in geschriften uit de Arabische en Aziatische wereld werd de paus meestal als wereldlijk leider van Europa genoemd. Het optreden van **geestelijke orden** in heel Europa versterkte ook het gevoel van verbondenheid.

Vele gelovigen gingen op **bedevaart** binnen Europa. Deze **pelgrimstochten** versterkten het gevoel van een christianitas. Zo betrof de bedevaart naar **Santiago de Compostela** het Iberisch schiereiland, waarvan het christelijk deel door de **Reconquista** steeds groter werd, sterker bij dit christelijke Europa.

1.1.3. Economisch

De agrarische maatschappij veranderde in de 12e eeuw in een **agrarisch-verstedelijkte samenleving** ten gevolge van een opleving in de economie, waarbij sterke regionale verschillen bleven bestaan. De bevolking groeide. Kooplieden dreven handel over steeds grotere afstanden binnen en buiten Europa. De steden kwamen op. Er ontstond een geldeconomie en de mobiliteit nam sterk toe, waardoor de inwoners van uiteenlopende delen van Europa met elkaar in contact kwamen.

Op de **jaarmarkten van de Champagne** ontmoetten handelaren uit het Middellandse-Zeegebied handelaren uit het Noordzeegebied en het Oostzeegebied. Hierdoor werden twee economische hoofdsystemen met elkaar verbonden. De verbindingen over de Alpen tussen Noord-Italië en het Donagebied met Zuid-Duitsland herleefden.

1.1.4. Sociaal-cultureel

In sociaal opzicht was er sprake van grote verschillen tussen verschillende groepen in de samenleving. Er was een **standensamenleving**. Slechts een zeer klein deel van de bevolking kon het zich veroorloven niet voortdurend bezig te zijn met het vergaren van de primaire levensbehoeften. Ook binnen die groep konden maar weinig mensen lezen en schrijven. Dat leerden voornamelijk diegenen die een werkring vonden binnen de kerkelijke instellingen. De grotere mobiliteit als gevolg van de economische opleving bevorderde ook intellectuele contacten. Deze ontwikkeling resulteerde in het ontstaan van **universiteiten**, die op hun beurt weer het reizen van geleerden en studenten stimuleerden.

2. Beeldvorming in Europa omstreeks 1150 over de buiten-Europese wereld

2.1. Welke beelden hadden de inwoners van Europa omstreeks 1150 van de buiten-Europese wereld?

De middeleeuwers hadden geen eenduidig beeld van hoe de aarde er uit zag. Het gangbare wereldbeeld was dat van de aarde als platte schijf. Op kaarten werd dit verschillend weergegeven.

Uit de Oudheid was aan de middeleeuwse mens het beeld overgeleverd, dat het bewoonbare land van de aarde was verdeeld in drie continenten, Europa, Azië en Afrika. Zij werden door water van elkaar gescheiden en werden gezamenlijk door water omgeven. De hele Middeleeuwen door bleef dit besef gemeengoed. Europa en Afrika werden van elkaar gescheiden door de centrale zee, die als het ware midden in het land lag: de Middellandse Zee. Het water van de rivier de Nijl scheidde Afrika van Azië, hoewel men soms de Rode Zee als de grens beschouwde. Europa en Azië werden van elkaar gescheiden door het water van de Zwarte Zee en de rivier de Don, die daarin aan de noord-oostzijde uitstroomde. Dit ruime Europabeeld kwam dus heel dicht in de buurt van de hedendaagse geografische opvatting omtrent Europa. Op de populaire **OT-kaarten** worden de drie continenten door een T van rivieren en zeeën van elkaar gescheiden. Boven de waterdwarshalk ligt Azië met in de top in het oosten het **aards paradijs**. Onder de waterdwarshalk liggen links in het noorden Europa en rechts in het zuiden Afrika. De staande waterbalk is de Middellandse Zee, die geheel in het westen uitmondt in de Atlantische Oceaan. De werelddelen worden omringd door water in de vorm van een 'O'. Het Heilige Land met Jeruzalem ligt in het midden. Deze kaarten hadden een symbolische functie.

Daarnaast bestond het idee dat er - naast de drie bekende werelddelen - nog een vierde continent moest bestaan, waar de antipoden of **tegenvoeters** woonden. Dit continent was voor gewone stervelingen onbereikbaar wegens de grote hitte en de onafzienbare woestijnen rond de evenaar. Ook wist men 'zeker' dat daar, en in delen van Afrika en Azië, allerlei andere fantasiewezens woonden. Doordat veel van deze wezens in populaire verhalen voorkwamen, waren deze ideeën wijd verbreid.

De meeste geletterden stelden zich de aarde voor als het bolvormig centrum van een eveneens bol- of eivormig heelal.

Omstreeks 1150 heeft het schijfidee waarschijnlijk nog overheerst, maar dankzij de nieuwe contacten tussen Oost en West kwamen 'nieuwe' geschriften uit de Oudheid ter beschikking die eveneens het bestaan van de ronde aarde beschreven. De echte doorbraak van dit beeld kwam echter na 1150.

Er bestonden ook fantasiebeelden van een fabelachtig rijk. Ergens in Azië zou een christelijk rijk bestaan waarover een **priester-koning Jan** heerste, die regeerde met een "scepter van smaragd".

Van de Arabische wereld bestonden twee soorten beelden: de Arabieren als vijanden van de christelijke wereld en de Arabieren als fascinerende leveranciers van luxe en kennis.

2.2. Op welke kennis waren die beelden gebaseerd?

De kennis in Europa omstreeks 1150 over de buiten-Europese wereld was een merkwaardige mengeling van soorten kennis, die we naar hun herkomst of overleveringswijze kunnen onderscheiden.

2.2.1. Kennis uit de Klassieke Oudheid en de Arabische wereld.

Allereerst was kennis gebaseerd op overgeleverde 'geleerde' kennis uit de Klassieke Oudheid, zoals van de astronoom **Ptolemaeus**. Van hem komt het beeld van de bolvormige aarde. Zijn werk was tot de 12e eeuw fragmentarisch overgeleverd. Heel lang kopieerden middeleeuwse auteurs klakkeloos de gezaghebbende geschriften, waardoor tegenstrijdige gegevens naast elkaar bleven voortbestaan.

Rond 1150 was de vraagbaak bij uitstek de grote **encyclopedie van Isidorus van Sevilla** die omstreeks 600 was samengesteld. Daarin is zowel het beeld van de bolvormige aarde van Ptolemaeus als dat van de aarde als platte schijf te vinden.

Daarnaast was er kennis uit de Arabische geleerde kringen doorgesijpeld. Contacten met de Arabische cultuur in Sicilië en het Iberisch schiereiland hadden omstreeks 1000 geleid tot vertalingen van Arabische teksten over wiskunde en astronomie. Dit leidde tot de introductie van de algebra en allerlei rekentechnieken, ook op monetair gebied. Het was voornamelijk eenrichtingverkeer: Europa had de meer ontwikkelde Arabische wereld weinig te bieden.

2.2.2. Kennis uit reisverslagen

De schaarse reisverslagen uit de voorafgaande honderden jaren en de verhalen waarmee handelaren, schippers, **pelgrims** naar de **heilige plaatsen in Palestina**, gezanten en **kruisvaarders** van hun reizen thuis kwamen bevatten veel informatie. Zeelieden wisten veel af van zeestromingen, kustlijnen, eilandengroepen in de oceaan, en de trek van vissen en vogels.

De paar handelaren die wisten door te dringen tot gebieden die verder oostelijk of zuidelijk lagen dan de kusten van Klein-Azië brachten vage informatie over afgedwaalde christenen 'achter' de Arabieren: de **nestorianen**. Veel pelgrims trokken in het spoor van de kruisvaarders naar de nieuw bevrijde gebieden en vertelden thuis van hun belevenissen. Ten gevolge van de stichting van de **kruisvaardersstaten** na de **Eerste Kruistocht** (1096-1099) namen de contacten met Arabische handelaren toe. De kennis gebaseerd op overleveringen en eigen waarnemingen drong nauwelijks door tot gezaghebbende geschriften.

Omstreeks 1150 'wist' men van een 'priester Jan, patriarch van de Indiërs', die contact met Rome had gezocht en Jeruzalem wilde komen bevrijden. Er bestonden ook enkele reisverslagen uit voorafgaande eeuwen. Van de fantasie-herhalen van de **reizen van Sint Brandaan** verscheen rond 1150 een vertaling in het Middelnederlands.

2.2.3. Kennis uit goederen

De kennis van de buiten-Europese wereld had ook een materieel aspect in de vorm van de buiten-Europese goederen die als gevolg van de kruistochten en de opleving van de Italiaanse handel Europa bereikten. Europeanen leerden met eigen ogen en mond de rijkdommen van het oosten kennen. Producten als zijde, specerijen en edelstenen kwamen sporadisch Europa binnen. Zij behoorden tot de luxe die slechts de adel (in wereld en kerk) zich kon permitteren. Vrijwel al het goud dat Europa importeerde kwam uit Noord-Afrika.

3. **Opbloei van de contacten met de buiten-Europese wereld 1150-1350**

3.1. Welke omstandigheden begunstigen de opbloei van de contacten?

Hierop zijn verschillende visies mogelijk.

Ontwikkelingen binnen Europa leidden tot toename van de interesse in de buiten-Europese wereld:

- De economische groei in de 12e eeuw leidde tot een toename van de welvaart en daarmee van de behoefte aan luxe-goederen van buiten Europa. Economische groei leidde ook tot het zoeken naar afzetgebieden voor Europese goederen buiten Europa.

- De opkomst van handel en scheepvaart, in het bijzonder vanuit de Italiaanse havensteden. Italiaanse kooplieden vestigden zich in de kruisvaardersstaten en hadden handelskantoren in steden als Jeruzalem, Damascus en Antiochië. Gedurende de hele 13e eeuw beheersten de Venetianen de handel met Byzantium waar kooplieden uit de hele Europese wereld handelskantoren vestigden. De opleving van de handel in het Oostzeegebied maakte dat de water- en landwegen via West- en Zuid-Rusland naar Azië een nieuw belang kregen.

- De nieuwe machtsaanspraken van de kerk. Deze bleken uit een krachtiger leiderschap van de paus zowel intern als naar buiten. Dit leidde tot een militant optreden tegenover 'vijanden' van de kerk wat tot gevolg had dat de grenzen van de christelijke wereld verlegd werden door de Kruistochten en de Reconquista.

- Het streven van Europese wereldlijke heersers naar vergroting van hun macht buiten het 'kleine' Europa van de 11e eeuw leidde tot het stichten van kruisvaardersstaten en de verovering van gebieden in het zuiden van het Iberisch schiereiland, Oost-Europa en Noord-Afrika. De **Vierde Kruistocht** eindigde op initiatief van Venetië met de **verovering van Constantinopel**. Nu was voor het eerst de Zwarte Zee vrij toegankelijk voor Europese handelaren die daardoor rechtstreeks aansluiting met en toegang tot de post-en karavaanwegen kregen. Italiaanse kooplieden vestigden zich op de Krim.

- De bloei van kathedraalscholen en universiteiten vergrootte de behoefte aan wetenschappelijke kennis.

Europa reageerde voornamelijk op en profiteerde van de veranderde omstandigheden elders in de wereld:

- Het uiteenvallen van de islamitische wereld en de maatregelen van de **Saracenen** tegen christenen lokten de kruistochten uit. De Iberische reconquista profiteerde van de verdeeldheid in het islamitische deel van het Iberisch schiereiland.

- De politieke rust in het Mongoolse Rijk van de **grootkhan** tussen 1250 en 1300 - de **Pax Mongolica** - maakte een naar verhouding goed onderhouden en beveiligd wegennet mogelijk.

- De ontwikkeling van islamitische rijken in Noord-Afrika stimuleerde de handel in goud. Goud was onder andere belangrijk voor het slaan van munten.

- Berichten over christelijke heersers in Azië wakkerden de nieuwsgierigheid aan en wekten hoop op een bundeling van krachten tegen de islam.

3.2. *Wie reisden er vanuit Europa naar de Arabische en Aziatische wereld?*

Reizigers naar de Arabische en Aziatische wereld waren missionarissen, pelgrims, kruisvaarders, handelaren, diplomaten en wetenschappers. Mensen gingen vaak om meerdere redenen op reis.

Het is duidelijk dat vooral mannen reisden; vrouwen reisden slechts als zij hun man vergezelden. Alleen vrouwen die tot de elite hoorden of daarbij in dienst waren, of vrouwen die speciale taken in geestelijke orden hadden, reisden zelfstandig. Vrouwen uit lagere kringen gingen soms op bedevaart, maar slechts rijke, adellijke dames konden zich permitteren de verre reis naar Jeruzalem te maken.

3.3. *Welke motieven hadden reizigers om deze reizen te ondernemen?*

3.3.1. *Godsdienstige motieven*

- Pelgrims en kruisvaarders gingen omwille van het geloof naar het **Heilige Land**. De pelgrims wilden de heilige plaatsen in Palestina bezoeken. De kruisvaarders wilden het Heilige Land bevrijden van de Saracenen om het vrij toegankelijk te maken voor christenen.

Een voorbeeld van een kruisvaarder is de hoge edelman **Godfried van Villehardouin**, die de Vierde Kruistocht mede organiseerde.

Een ander voorbeeld is de eenvoudige ridder **Robert van Clari**, die zich bij deze kruistocht aansloot. Beiden hebben daarover geschreven.

De reizen van **Jan van Mandeville** zijn het meest bekende voorbeeld van een heel populair boek dat voor een deel de vorm van een pelgrimsverslag heeft, hoewel het niet zeker is dat hij de reizen echt zelf gemaakt heeft.

- Geestelijke orden stuurden **missionarissen** om de buiten-Europese wereld te **kerstenen**. Zij stichtten missieposten, onder andere in Azië. Toen bleek dat de nestorianen in het **Mongoolse Rijk** nog talrijk waren, stimuleerde dit de pogingen van deze orden daar voet aan de grond te krijgen. Zij wilden de nestorianen hetzij bekeren hetzij met hen samenwerken tegen de **islam**. Een voorbeeld van zo'n missionaris is **Willem van Rubroek**, die in zijn reisverslag zijn religieuze discussies met nestorianen beschreef.

3.3.2. *Economische motieven*

- Handelaren profiteerden bij uitstek van de onder 3.1. genoemde gunstige omstandigheden om hun handel uit te breiden. Een voorbeeld van een Venetiaanse koopmansfamilie die via Byzantium naar China reisde was de familie Polo. **Marco Polo** dicteerde later in een Genuese gevangenis zijn reisverhalen aan een medegevangene.

- Kruisvaarders probeerden in het Heilige Land een nieuw bestaan op te bouwen of anderszins te profiteren van de veroveringen. Hiervan wordt melding gemaakt in Arabische en Europese kronieken.

3.3.3. *Politieke motieven*

- Diplomaten werden door pausen en koningen uitgezonden naar het Mongoolse Rijk en naar het vermeende rijk van Priester Jan.

Het Mongoolse eenheidsrijk breidde zich ook richting Europa uit. Na het eerste wapengekletter ontwikkelde zich een diplomatie met een deels religieuze inhoud. De Mongoolse **khans** werd gevraagd de christenen welgezind te zijn en samen te vechten tegen de vijanden van het christendom. De eerste die door de paus als gezant werd uitgezonden was **Jan van Plano Carpini**, in 1245. Na zijn terugkeer schreef hij *Geschiedenis der Mongolen*.

- Een geval apart was het 'Rijk van Priester Jan'. In de 12e eeuw werd in een '**brief van Pape Jan**' een aanbod gedaan voor samenwerking tussen zijn rijk en Europa. Het rijk van Priester Jan ging functioneren als de verhoopte medestander in de strijd tegen de islam. Nagenoeg iedere reiziger die zich verder dan Klein-Azië waagde verwachtte of hoopte iets van het rijk van deze mythische christelijke vorst te horen of te zien. Reizigers, onder andere Marco Polo, waren allemaal naar dit rijk op zoek, maar ze kwamen er nooit. Alleen Willem van Rubroek had veel kritiek op alle geruchten.

3.3.4. *Wetenschappelijke motieven*

De meeste reizigers met een wetenschappelijke belangstelling waren geestelijken. Maar nieuwsgierigheid of wetenschappelijke belangstelling waren zelden het enige motief.

Een voorbeeld van iemand die vooral uit wetenschappelijke belangstelling reisde was de edelman en geestelijke **Raymundus Lullus** (omstreeks 1300). Hij stichtte een klooster dat een vertaalcentrum werd. Hij was een sterk voorstander van contacten met Nestorianen en van pogingen om islamieten te bekeren.

Een ander voorbeeld van iemand die blijk gaf van een enorme nieuwsgierigheid naar de buiten-Europese wereld was Willem van Rubroek. Een voorbeeld van een niet-Europese reiziger die reisde om wetenschappelijke redenen was de Berber **Ibn Batoeta**. Hij reisde aanvankelijk uit religieuze motieven en voor zijn opleiding, maar hij bleef reizen uit nieuwsgierigheid en honger naar kennis. Hij reisde onder andere door Europa. Hij beschreef de reisroutes, landen en volken zeer uitvoerig. Daarbij had hij oog voor de ontberingen onderweg en andere problemen die reizigers tegenkwamen.

Vooraf zijn beschrijvingen van zijn reizen door de Sahara en Centraal Afrika zijn uitzonderlijk.

4. *Het reizen naar en door de Arabische en Aziatische wereld, 1150-1350*

4.1. *Hoe moeilijk kon reizen naar en door de Arabische en Aziatische wereld zijn?*

4.1.1. *Reizen in de Middeleeuwen in het algemeen*

Een reis in de Middeleeuwen verliep anders dan tegenwoordig. Een gemiddelde dagreis over land van 30 kilometer was normaal, zeker omdat een deel van het gezelschap vrijwel altijd te voet reisde. Maar zelfs een geheel te paard reizend gezelschap legde zelden meer dan 60 kilometer per dag af. Over water, zee of rivier, was, als wind en stroom meezaaten, een dagafstand van 150 kilometer een topprestatie. In het slechtste geval was ook hier 30 kilometer het maximum. De ontwikkeling van grotere, veiliger en snellere schepen in de periode van de 12e t/m de 14e eeuw was een wezenlijke verbetering. Naast betere schepen maakten het **kompas** en hulpmiddelen om aan de hand van de sterren de positie te bepalen, het mogelijk om langere afstanden over open water af te leggen. Waar landwegen waterwegen kruisten, waren zelden bruggen aangelegd. Meestal moest de reiziger een doorwaadbare plaats of een pontveer benutten.

De (zee)wegen waren slecht en werden onveilig gemaakt door strikrovers en piraten. Het dragen van een herkenbaar pelgrimsteken of het dragen van het habijt van een geestelijke moest een reiziger vrijwaren voor beroving. Dit werkte lang niet altijd. Het dragen van kleding met het wapen van een vorst kon helpen, maar ook agressie uitlokken. Meestal moest een reiziger een **geleidebrief** van de machthebber hebben.

Grenzen waren nauwelijks herkenbaar, behalve waar ze samenvielen met een rivier, een kustlijn of een ander duidelijk markeringspunt. Wel waren er vaste controlepunten als stadspoorten en **tolhuizen**. Vooral het dichte netwerk van

tollen kon het handelsverkeer zeer belemmeren. Wel werden vaak tegen betaling vrijstellingen verleend aan bepaalde groepen. Onderweg konden reizigers gebruik maken van kloosters en andere vormen van gastvrijheid. De groei van de steden maakte het de reizigers gemakkelijker. Tolbarrières konden het reizen bemoeilijken.

Binnen Europa spraken kooplieden vooral de volkstaal. Waarschijnlijk beheersten veel handelaren uit de ene (Romaanse) taalgroep redelijk een taal uit de andere (Germaanse) taalgroep of omgekeerd. De intellectuele en politieke elite binnen Europa sprak Latijn.

4.1.2. Reizen naar en door Arabië en Azië
Reizigers naar en door deze gebieden hadden te maken met de praktische belemmeringen. Voor sommigen vonden zij een oplossing.

- De duur en de kosten van de reis. Marco Polo heeft er bijvoorbeeld drie en een half jaar over gedaan om in Noord-China te komen.
- Taalverschillen. Bij de contacten met de Arabische wereld waren in het bijzonder inwoners van het Iberisch schiereiland en van het koninkrijk Sicilië en inwoners van de Kruisvaarderstaten belangrijke tussenpersonen. Italiaanse kooplieden die zich in plaatsen als Constantinopel en Damascus vestigden, en na 1204 in de Italiaanse vestigingen op de Krim, beheersten vaak een taal uit het 'gastland'. Voor reizen verder Azië in kon kennis van het Syrisch, de taal van het nestorianisme van belang zijn. Hoe verder men in Arabië of Azië doordrong, hoe groter de problemen werden. Reizigers maakten vaak gebruik van tolken uit de grensgebieden.
- Het bepalen van de juiste route. De OT-kaarten waren daartoe grotendeels onbruikbaar: zij hadden vooral een symbolische functie. Men ging in plaats daarvan plaatsnamen in de volgorde van de route achter elkaar (met de route als verbindingslijn) plaatsen. Daarnaast probeerde men de plaatsen ook ruimtelijk te situeren: een belangrijke stap op weg naar wat de moderne cartografie kan worden genoemd. Reizigers maakten ook gebruik van kompas en **astrolabium**.
- De infrastructuur. De ontwikkeling van een systeem van post- en karavaanwegen in Arabië en Azië en ontwikkeling van scheepvaartverbindingen over de Indische Oceaan vergrootten de reismogelijkheden. Van de laatste maakten echter vooral bewoners van de Arabisch-Aziatische wereld gebruik. Westerlingen werden zelden toegelaten.
- Religieuze verschillen en politieke tegenstellingen. Het feit dat in Arabië de islam de heersende godsdienst was, leverde naast politiek-religieuze spanningen ook problemen op voor de directe handel langs de zuidelijke routes naar en door Azië. Voor de Arabieren was dit bij het verkennen van de niet-Europese wereld, vooral na circa 1000, vaak een voordeel. Europese reizigers moesten om de eerste 'doorlaatpost' te kunnen passeren een reisvergunning van de plaatselijke machthebbers zien te krijgen. Hierbij waren geschenken aan en machtigingen van autoriteiten onmisbaar.

4.2. Welke factoren bemoeilijkten het leggen van contact van Europese reizigers met Arabieren en Aziaten?

Naast de bovengenoemde praktische problemen werkten vooral de wederzijdse beeldvorming en verwachtingen belemmerend. Geloof en taal vormden een barrière. De Mongolen verwachtten van de Europeanen dat dezen zich 'spontaan' kwamen onderwerpen en de groot-khan als leider van de wereld zouden erkennen. De paus van zijn kant verwachtte hetzelfde van de groot-khan. De Mongolen waren wel geïnteresseerd in het christendom, maar voelden niet voor de keuze voor één staatsgodsdienst. De Europeanen verwachtten dat de Mongolen bereid zouden zijn tot samenwerking tegen de islam en tot bekering tot het christendom.

In de Arabische wereld was er buiten directe confrontaties in de kruistochten sprake van grote tolerantie jegens christenen en joden. Islam, christendom en jodendom waren alledrie boekgodsdiensten. De meeste Arabische auteurs beschouwden de 'Franken', zoals zij de Europeanen noemden, vooral als barbaren.

5. Gevolgen van de contacten

5.1. Welke nieuwe kennis kwam uit de Arabische en Aziatische wereld naar Europa en waarop was deze kennis gebaseerd?

De nieuwe kennis was gebaseerd op vertalingen van wetenschappelijke geschriften, op waarnemingen en op nieuwe goederen.

5.1.1. Wetenschappelijke kennis

De volgende kennisgebieden werden door vertalingen van voornamelijk Arabische wetenschappelijke geschriften ontsloten:

- Filosofie. Arabische wijsgeren hadden de beschikking over een veel groter deel van de klassieke filosofische teksten, zodat zij een voorsprong hadden op het Europese denken over aarde en kosmos. Zij hadden geen last van belemmeringen die de latijns-christelijke kerk het denken oplegde.
 - Astronomie en geografie. De meeste klassieke auteurs waren alleen in een Arabische versie bewaard gebleven. Door de vertaling van deze Arabische geschriften werd de kennis van de Europeanen spectaculair vergroot. Bovendien hadden de Arabische reizigers, handelaren en geleerden er veel nieuwe kennis aan toegevoegd. De Arabische wereld vormde immers de schakel tussen Zuid-Oost-Azië, Afrika en Europa. Ook had iedere moslim waar ook ter wereld de verplichting minstens éénmaal de reis naar Mekka te maken.
- Arabische ontdekkingen die in Europa werden geïntroduceerd waren het astrolabium en het kompas: wetenschappelijke uitvindingen die direct toegepast werden in de samenleving. Na 1150 brak het klassieke inzicht dat de aarde een bol was werkelijk door.
- **Algebra**. De contacten met de Arabische wereld leidden tot de introductie van de Arabische cijfers met inbegrip van het getal nul. Zo werden allerlei ingewikkelde berekeningen mogelijk, die met de bestaande middeleeuwse rekentechnieken niet goed uitgevoerd konden worden.
 - **Geneeskunde**. In de medische wetenschap was de kennis van het gebruik van allerlei geneeskrachtige kruiden in de Arabische wereld veel verder ontwikkeld. De studie van de anatomie en de chirurgie waren de eerste medische specialismen. Dit had te maken met een grotere geneigdheid in de Arabische wereld tot het verrichten van wetenschappelijke experimenten. Ook bereikte de Europeanen via de Arabische wereld de beschrijving van ziektebeelden waarmee tot dan toe onbekende ziekten geïdentificeerd konden worden.

- **Alchemie**. In de Arabische wereld was men door gegaan met experimenteel onderzoek naar de alchemie, de scheikunde van de Griekse Oudheid. Men had daaraan allerlei kennis uit India en China toegevoegd. Grote Arabische medici als Avicenna (Ibn Sina) in het begin van de 11e eeuw en Averroës (Ibn Roesjd) in de 12e eeuw waren ook op het gebied van 'al chimia' beroemd. Hun kennis bereikte vooral via het Iberisch schiereiland Europa, maar de alchemie hoorde niet tot de door de kerk bevorderde kernvakken van de middeleeuwse wetenschappen. Toch deed ook een geleerde geestelijke als Raymundus Lullus aan alchemie. In de Arabische wereld werden experimenten niet tegen gehouden, hoewel bijvoorbeeld religieuze bezwaren tegen alcohol-gebruik het verfijnen van destilleermethoden afremden.

5.1.2. Waarnemingen

De waarnemingen en reisverslagen van handelaren, kruisvaarders, pelgrims, missionarissen, diplomaten en zeelieden.

- De praktijkkennis van de zeelieden bevestigde de theorie over de bolvorm van de aarde. Zij namen waar dat objecten wegzonken en opdoken achter de horizon.
- Reisverslagen gaven rechtstreekse indrukken en beelden van reizigers in den vreemde. Het uiterlijk van de Aziaten leidde tot grote verwarring. Men verbaasde zich over de nomadische leefwijze van de Mongolen en tegelijkertijd over de verfijnde cultuur in de Chinese stedelijke samenleving. Er deden verhalen de ronde over enorme rijkdommen en over vreemde mens- en diersoorten. De reiziger beschreef wat hij zag met het eigen begrippenapparaat. Zo werd het uiterlijk van de Aziaten vergeleken met hondenkoppen. De verhalen over de Arabische wereld van Klein-Azië, Noord-Afrika en het zuiden van het Iberisch schiereiland waren minder fabelachtig. Er sprak waardering uit voor de leefwijze aldaar en een redelijk inzicht in de islam. De reisverhalen over Zuid-Azië en Midden-Afrika, waar men nauwelijks kwam, bevatten meer fantastische elementen. Hieronder volgen drie voorbeelden van reisverslagen.

Willem van Rubroek, die in het midden van de twaalfde eeuw naar Karakoroem reisde, schreef zijn *Verslag van de reis naar het land der Tartaren* voor de Franse koning. Hij zag de Mongoolse samenleving als 'een andere wereld' en hij maakte melding van Europeanen her en der in Azië: krijgsgevangenen, mijnbouwdeskundigen, vrouwen die met nestoriaanse Aziaten getrouwd zijn. Zo vermeldde hij de Parijse zilversmid Willem Boucher, die op de Balkan door de Mongolen gevangen was genomen, en daarna carrière had gemaakt als kunstenaar aan het hof van de groot-khan. Hij deed verslag van religieuze discussies en van zijn problemen met de tolken.

Beroemd werden de memoires van Marco Polo: *De beschrijving van de wereld*. Hij werd de hoofdpersoon van zijn eigen reisverslag. Na zijn verblijf in China reisde hij langs de zeeroute om Indië, via Perzië naar Italië terug, waarbij hij veel problemen moest overwinnen. In zijn boek heeft Marco Polo ook allerlei gegevens over landen en verschijnselen van horen zeggen opgenomen; daarin zitten veel fantasie-elementen en geografisch is het weinig betrouwbaar. Het is geen reisgids. Andere beschrijvingen, bijvoorbeeld van het Chinese papiergeld, lijken nauwkeuriger. Recent is de discussie weer losgebarsten over de vraag of het hele verhaal wellicht verzonnen is, en handig samengesteld uit andere verhalen.

In de *Reizen* van Jan van Mandeville is bijna alle in de voorafgaande twee eeuwen vergaarde kennis bijeengebracht. Het is zowel een bron van kennis als een voorbeeld van de verwerking van nieuwe kennis. Omstreden is of Mandeville zelf de reizen maakte die hij beschreef. Het eerste deel van zijn boek heeft de vorm van een pelgrimsverslag van een reis naar het Heilige Land. Dan volgt een stuk over zijn leven bij de sultan van Egypte. Na het stuk over Egypte en omstreken volgt het deel van het boek over 'koninkrijken, landen en eilanden in de oostelijke delen van de wereld'. Dat gedeelte lijkt helemaal samengesteld te zijn op basis van andere geschriften. Er zitten fantasierijke hoofdstukken in met beschrijvingen van wonderlijke landen en wezens, met inbegrip van het land van Priester Jan, maar ook nauwkeurige beschrijvingen van het plaatsbepalen met behulp van de sterren en metingen van de bolvorm van de aarde.

Er waren ook niet-Europese reizigers als Ibn Batoeta en Al Idrisi. Batoeta's kennis, vooral over streken waar Europeanen nauwelijks kwamen, bereikte langs indirecte weg Europa en

raakte vermengd met andere, minder betrouwbare informatie. Al Idrisi bundelde omstreeks 1150 veel Arabische geografische kennis, die daardoor in één keer beschikbaar kwam.

5.1.3. Goederen

Nieuwe gewassen en producten uit Arabië en Azië bereikten Europa of kwamen nu in grotere hoeveelheden Europa binnen: rijst, rietsuiker, damast (uit Damascus), gaas (uit Gaza), papier, zuidvruchten, kristalglas (en de techniek om dit te maken), parels, zijde en specerijen.

5.2. In welke mate werd deze nieuwe kennis verspreid?

5.2.1. Goederen

Nieuwe goederen bereikten bepaalde groepen in de samenleving. Exclusieve Aziatische en Arabische producten vonden hun weg eerder naar huishoudens en keukens van de Europese elite en de vorstenhoven dan naar die van eenvoudige lieden. Ze bereikten eerder steden dan het platteland.

5.2.2. Kennis

Vanuit de vertaalcentra op Sicilië, het Iberisch schiereiland en Akko kwam de verspreiding van nieuwe kennis op gang. In Europa waren Genua, Venetië en Mallorca centra van scheepvaart en cartografie. Een voorbeeld hiervan is de **Catalaanse Wereldatlas** (circa 1370, Mallorca), waarin joodse, Arabische en Europese kennis samenkwamen. Binnen Europa waren universiteiten centra van nieuwe wetenschappelijke kennis, hoewel de meeste praktische wetenschappen daar niet werden gedoceerd. De nieuwe kennis op het gebied van geografie, de medische wetenschap, algebra, filosofie en alchemie vinden we ook terug in een stroom van encyclopedische werken in het Latijn en/of de volkstaal. Zowel in volkstalige leerdichten en reisverhalen als in literaire geschriften werd kennis over de buiten-Europese wereld verwerkt.

Voor de kennisname van de vele verhalen over de buiten-Europese wereld en de beschouwingen over aarde en kosmos was in eerste instantie van belang dat men kon lezen en in welke taal de tekst was geschreven. In het begin van de 13e eeuw werd bepaald dat iedere parochie een school kreeg waar onderwijs in de volkstaal werd gegeven. Er bleven grote verschillen in alfabetiseringsniveau. Omstreeks 1350 kon maximaal een derde deel van de stedelijke bevolking en een zesde deel van de landelijke bevolking lezen. Nog steeds was het alfabetisme onder adel, geestelijkheid en kooplieden het meest verspreid. Naast het kunnen lezen speelde de beschikbaarheid van teksten een rol. Voorlezen en voordragen door onder andere **troubadours** en **minstreels** bleven een belangrijke plaats innemen in de kennisoverdracht. Liederaren wekten vooral interesse voor andere culturen op. In de muziek hadden oosterse tradities hun weerslag op de melodieën en instrumenten.

Toch drong de nieuwe geografische kennis nauwelijks tot de massa van de bevolking door. De meeste Europeanen bleven via de kerk kennis maken met een symbolisch beeld van de werkelijkheid.

6. Afname van de contacten

6.1. Welke omstandigheden belemmerden na 1350 verdere toenadering tussen Europa en de Arabische en Aziatische wereld?

- Kort na 1290 ging met de laatste kruisvaardersstaat het enig overgebleven Europese bolwerk in Klein-Azië verloren: de val van Akko in 1291 markeerde een ommekeer in de contacten tussen Europa en de Arabische en Aziatische wereld. Dit belemmerde de aansluiting bij de zuidelijke karavaanroutes.

Deze routes leden ook onder de strijd van de Mongolen, vooral in Perzië.

- Vlak voor 1350 bereikte de pest, de **Zwarte Dood**, vanuit Centraal-Azië Europa. Deze ziekte verspreidde zich via de handels- en oorlogsroutes over Europa, de Arabische wereld, Klein-Azië en Noord-Afrika en verstoorte de handelsbetrekkingen. Tezelfdertijd brak ook in China de pest uit, die daar gezien werd als een kwaad dat uit het westen kwam.
- Het uiteenvallen in Centraal- en Zuid-Azië van het Groot-Mongoolse Rijk in zelfstandige **khanaten**, maakte een einde aan de Pax Mongolica. Dit belemmerde de handel tussen oost en west. Eén van die khanaten maakte West-Rusland aan zich schatplichtig. Zo raakte Rusland afgezonderd van Europa.
- In China kwam vlak na 1350, na de overheersing van de Mongolen, een nieuwe keizerlijke dynastie aan de macht, die zich ook om binnenlands-politieke redenen voor contacten met het westen (Centraal-Azië en Europa) afsloot.
- In Klein-Azië kwam **Osmaanse Rijk** op. Dit rijk vormde een barrière tussen Europa en de rest van de Arabische wereld.
- In 1350 kwam een eind aan de demografische groei van Europa. De Zwarte Dood en de Honderdjarige oorlog hielden Europa zodanig bezig dat de belangstelling voor de buitenwereld afnam.

Na 1350 waren de contacten met Arabië en Azië sterk afgenomen. Europa keerde zich westwaarts.

7. **Beeldvorming in Europa omstreeks 1350 over de buiten-Europese wereld**

7.1. *In hoeverre leidde nieuwe kennis tot nieuwe beelden over de buiten-Europese wereld?*

7.1.1. Geografische beelden

Geografische beelden betroffen zowel de aardrijkskunde van de bekende wereld als meer algemene beelden van de wereld en het heelal. De betere kennis van de aardrijkskunde en het landschap begon tussen 1300 en 1350 door te dringen in de cartografie. Anno 1350 waren er verschillende soorten kaarten in omloop.

Kaarten gaven de wereld weer als ideaaltype, als symbool, of beoogden de juiste reisroutes en ligging van landen weer te geven. Kaarten hadden ook een soort functie als geschiedenisboek, waarbij belangrijke personen/gebeurtenissen uit de geschiedenis der (christelijke) mensheid werden samengebond op een kaart. In de kerk, waar men geen behoefte had aan een geografisch wereldbeeld, maar juist aan een symbolische weergave, waarbij Jeruzalem het middelpunt was, bleef een duidelijke voorkeur voor de OT-kaart bestaan. Het merendeel van de inwoners van Europa was voornamelijk vertrouwd met deze symbolische kaart.

De Catalaanse wereldatlas van circa 1370 was een poging alle verzamelde kennis in beeld te brengen. In deze atlas staan plaatsen en hun namen, rivieren, bergketens, vlaggen en wapenschilden, economische activiteiten, zoals scheepvaart in typisch Arabische schepen en parelduikers vermeld.

Sinds de tweede helft van de 13de eeuw werden ook praktijkkaarten voor zeelieden, de zogenaamde **portolaan-kaarten**, gemaakt. Deze werden steeds gedetailleerder en trachtten fragmentarische nieuwe kennis met oude beelden te verzoenen en te combineren. De details die op deze kaarten stonden, moesten schippers in staat stellen op zee de kustlijn te herkennen en de juiste haven te vinden. Daardoor werden andere elementen summier weergegeven.

Het beeld van een ronde aarde was inmiddels doorgedrongen. De berekeningen leverden een aarde op met een omtrek die een vierde tot een vijfde deel kleiner was dan in werkelijk-

heid. Totdat Europeanen rondom Afrika de tropische zone passeerden, werd de Sahara als natuurlijk bewijs gezien voor het bestaan van een onbewoonbare, hete gordel op aarde, waarachter de tegenvoetters leefden. Op deze manier konden oude ideeën over de verdeling van de aarde in zones en continenten met de bolvorm worden verenigd. De uiteenlopende functies van kaarten leidden ertoe dat verschillende soorten kaarten naast elkaar bleven bestaan en dat sommige kaarten feitelijke details en symbolische beelden met elkaar verenigden.

7.1.2. Beelden van vreemde landen en volken

Door reisverhalen, encyclopedien, fictionele literatuur en liederen was op ruimere schaal dan ooit informatie over de buiten-Europese wereld beschikbaar. De bekende wereld was in twee eeuwen tijd groter geworden, terwijl de denkbeeldige grens waarachter allerlei fantasiewezens leefden nog steeds bestond.

De middeleeuwse mensen hadden behoefte aan de aanvulling van de waargenomen wereld met fantasiebeelden die aansloten bij hun geloof in de onuitputtelijke wonderbaarlijkheid van de schepping.

In talloze reisverhalen en liederen vinden we het ideaalbeeld van het Rijk van Priester Jan terug. Een niet-Europese, niet blanke, maar wel christelijke samenleving die vooral in Azië werd gedacht, werd zelfs als beter dan de Europese afgeschilderd. Het besef van andere beschavingen 'achter' de Arabische wereld en het besef van de Russische en Aziatische eindeloosheid werd door dit alles versterkt.

Het haast etnografische reisverslag van Willem van Rubroek bevat nauwelijks fantasie-elementen en spreekt twijfel uit over het bestaan van het mythische Rijk van Priester Jan. Zijn reisverslag kreeg geen ruime bekendheid.

In de dertiende eeuw groeide de kritiek in wetenschappelijke kring op de fantasieverhalen. Zo stelde de dertiende eeuwse Hollandse schrijver **Jacob van Maerlant** vast dat in de *Reizen van Sint Brandaan* 'leugens' stonden.

7.1.3. Beelden over de Moslims en de Mongolen

In de eerste helft van de 13de eeuw was er in Europa een levendig, cultureel en intellectueel klimaat ontstaan waarin allerlei Arabische verworvenheden konden worden geabsorbeerd en toegepast. Het hof van **Frederik II** op Sicilië was een schitterend voorbeeld van de samensmelting van verschillende culturen. De kerk bleef het echter anders zien: daar groeide door de Arabische invloeden ook een nieuwe angst. Wie 'samenleefde met de Saracenen' kon op een veroordeling rekenen. Keizer Frederik II werd in 1245 beschuldigd van heulen met de Saracenen om vervolgens als ketter te worden veroordeeld. Het kerkelijke besluit in 1215 om joden en Saracenen te verplichten een geel herkenningsteken op de kleding te dragen kan genomen zijn uit vrees voor identiteitsverlies. De angst werd ook gevoeld door het feit dat Europeanen die de islam leerden kennen zich soms bekeerden.

De Mongoolse invallen in Europa en de daarbij uitgeoefende terreur veroorzaakten een angstbeeld. Omstreeks 1280 vergeleken de Engelsen Zeeuwse, Hollandse en Friese zee-rovers met de Tartaren. Een Engelse wereldkroniek omstreeks 1250 beeldde de Mongolen als kannibalen uit. Dit beeld vinden we ook in reisverhalen.

7.2. *Waarom bleef een geheel vernieuwde beeldvorming over de buiten-Europese wereld uit?*

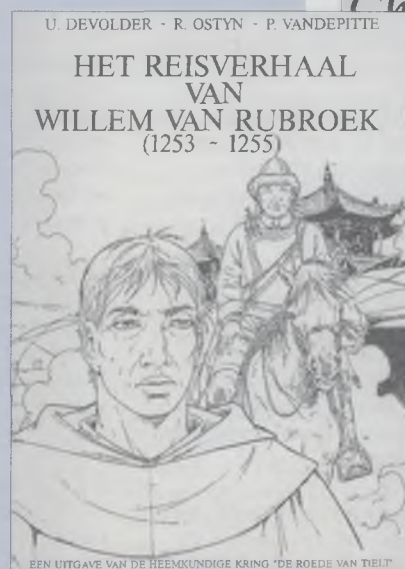
Om dit te kunnen verklaren, moeten de volgende met elkaar samenhangende factoren in aanmerking worden genomen:

- De overheersende rol van de kerk in de middeleeuwse samenleving en haar invloed op het denken van de mensen.
- De gewoonte af te gaan op de overgeleverde waarheden van de autoriteiten, die het moeilijk maakte nieuwe kennis die op waarnemingen of experimenten berustte voor waar te houden.
- De mate van verspreiding van nieuwe kennis en nieuwe beelden hing samen met het ontwikkelingspeil van de bevolking. Reisverhalen, waarin de meeste fantasie-elementen voorkwamen, vonden de grootste aftrek. Ook waren de

- bronnen van mondelinge en schriftelijke kennisoverdracht nauwelijks te controleren.
- De overtuiging van de inwoners van Europa dat de eigen godsdienst en kennis superieur waren stond een grote openheid voor andere culturen in de weg.
- Na 1350 namen de contacten met Arabië en Azië sterk af en richtte Europa zich meer naar het Westen.

Literatuurlijst

- J.L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350* (New York/Oxford 1991)
- C.F. Beckingham, *Between Islam and Christendom: Travellers, Facts, Legends in the Middle Ages and the Renaissance* (London 1983)
- Dick E.H. de Boer, 'Achter de horizon. Middeleeuwse Europeanen en de wereld tot begin 15de eeuw', in: *Spiegel Historiael* 27 (1992) 490-99 + 505
- Mary B. Campbell, *The Witness and the Other World. Exotic European Travel Writing 400-1600* (Ithaca/London 1988)
- J.-P. Drège, *Marco Polo en de zijderoute* (Houten 1992) bewerkt uit het Franse origineel *Marco Polo et la Route de la Soie* (Paris 1989)
- V.P. Goss (ed.), *The meeting of two worlds. Cultural exchange between East and West during the period of the crusades* (Kalamazoo 1986)
- R. Marshall, *Opkomst en ondergang van het Mongoolse keizerrijk, van Djenghis Khan tot Koebilai Khan* (Baarn/Utrecht 1993)
- W. Montgomery Wyatt, *Voorbij Poitiers. Arabische invloeden op middeleeuws Europa* (Amsterdam 1992) oorspronkelijk Engels: *The influence of Islam on medieval Europe* (Edinburgh 1972, 1987)
- J.R.S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe* (Oxford/New York 1988)
- *En toch was ze rond ... middeleeuws mens- en wereldbeeld. Tentoonstellingscatalogus* (Brussel 1990)
- R.E.V. Stuip, C. Vellekoop (ed.), *Culturen in contact. Botsing en integratie in de middeleeuwen*. Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek, 8 (Utrecht 1988)
- A. Verrycken, *De middeleeuwse wereldverkenning* (Leuven 1990)
- W.P. Gerritsen, *De clepsydra, een tunnel naar de antipoden, en de natuur in een middeleeuwse proeftuin. Een beschouwing over wereldbeeld en natuur in de Middeleeuwen* (Utrecht 1978)
- J. van Herwaarden (ed.), *Op weg naar Jacobus. Het boek, de legende en de gids voor de pelgrim naar Santiago de Compostela* (Hilversum 1992)
- R. Hill (ed.), *The Deeds of the Franks and other pilgrims in Jerusalem* (Oxford 1972²)
- A. Maalouf, *'Rovers, Christenhonden, Vrouwenchenners', de kruistochten in Arabische kronieken* (Utrecht/Antwerpen 1986)
- U. Devolder, R. Ostyn, P. Vandepitte, *Het reisverhaal van Willem van Rubroek, de Vlaamse Marco Polo: 1253-1255* (Tielt 1984)
- H.A.R. Gibb (transl.), *The travels of Ibn Battuta A.D. 1325-1354* 3 vols. Hakluyt Society, 2nd series, nr. 90, 117, 141 (London 1959-71)
- P. Jackson, D. Morgan (transl.), *The mission of Friar William of Rubruck. His journey to the court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*. Hakluyt Society, 2nd series, nr. 173 (London 1990) NB. ter vervanging van de sterk verouderde editie door W.W. Rockhill in de Hakluyt Society, 2nd series, nr. 4 (London, 1900)
- K. Jonkheere (vert.), *Het boek van Marco Polo of de wonderen van een wereldreis* (Brussel/Den Haag 1977)
- R. Latham (transl.), *Marco Polo. The travels* (Harmondsworth 1958 (vele drukken))
- C.W.R.D. Moseley (ed.), *The travels of sir John Mandeville* (Harmondsworth 1983)
- H. Yule (ed.), *Cathay and the way thither. Being a collection of medieval notices of China*. Hakluyt Society, 2nd series, nr. 33, 37 en 38 (London 1913-1915)
- H. Adema (bew.), *Diederik van Assenede. Floris ende Blancefloer: volledige vertaling* (Leeuwarden 1986)
- L. Jongen (vert.), *Walewein, de neef van koning Arthur. Vertaling van de Roman van Walewein en Keie, en de Roman van Moriaen* (Amsterdam 1992)
- *De reis van Sint Brandaan. Een reisverhaal uit de twaalfde eeuw. Vertaald door Willem Wilmink, ingeleid door W.P. Gerritsen* (Amsterdam 1994)

Europa en de buitenwereld (1150-1350)

vbo en mavo

Verantwoording

Bij het bepalen van een houding tegenover andere culturen worden hedendaagse Europeanen beïnvloed door een eurocentrisch wereldbeeld en door een culturele basishouding gekleurd door nationale voorkeuren. Toch beschouwen wij onze samenleving als een open samenleving. Daarmee bedoelen we dat er veel contacten bestaan tussen ons en andere landen en culturen, dat we voor invloeden vanuit deze landen en culturen ontvankelijk zijn en dat we ons beeld over deze landen en culturen bijstellen wanneer nieuwe informatie dit noodzakelijk maakt.

Over de middeleeuwse Europese samenleving bestond lange tijd een tegenovergesteld beeld: sinds de Renaissance werden de 'midden eeuwen' tussen klassieke oudheid en nieuwe tijd beschouwd als een gesloten samenleving met weinig feitelijk juiste kennis over en contacten met de haar omringende gebieden en culturen.

Bij zowel de opvatting omtrent de twintigste-eeuwse Europese samenleving als die omtrent de middeleeuwse kunnen vraagtekens worden geplaatst. In hoeverre staan twintigste-eeuwse (West-)Europeanen werkelijk open voor niet-westerse opvattingen en culturen, ook al zijn deze tegenwoordig in ruime mate binnen hun eigen landsgrenzen vertegenwoordigd? Speelt de neiging de eigen cultuur in vele opzichten als norm te hanteren niet nog steeds een belangrijke rol? Over de middeleeuwse Europese samenleving kunnen we ons afvragen of deze werkelijk zo gesloten was. Bleef de beeldvorming omtrent de buiten-Europese wereld inderdaad eeuwenlang grotendeels gebaseerd op legendarische en aan de fantasie ontsproten denkbeelden? En als men moeite had zijn beeld aan te passen op grond van nieuwe informatie, wat waren daarvoor dan de redenen?

Al lijkt het een typisch hedendaags probleem, beeldvorming en het overnemen dan wel afwijzen van verschijnselen uit andere culturen zijn van alle tijden. Presentatie van dit onderwerp in een andere historische context dan de twintigste eeuw, draagt ertoe bij dat, door de grotere afstand in tijd, bepaalde processen duidelijker en herkenbaar worden.

Er is gekozen voor de periode van de 12e tot en met de 14e eeuw. De Europese samenleving vertoonde toen een nieuwe dynamiek en ontwikkelde een actieve belangstelling voor landen en volkeren in andere werelddelen. De verhouding tot de Arabische wereld kreeg in deze periode een bijzonder karakter doordat religieus-politieke tegenstellingen gestalte kregen in de vorm van Reconquista en kruistochten, maar Europa ook veel aan de Arabische wereld ontleende op het gebied van wetenschap en cultuur. De tijdelijke toegankelijkheid van Centraal- en Oost-Azië maakte een rechtstreeks contact met de Mongools-Chinese cultuur mogelijk. Al deze ontwikkelingen leidden ertoe dat aan de oude overgeleverde kennis vol traditionele, legendarische elementen nieuwe informatie op basis van waarneming werden toegevoegd.

Nieuwe kennis en goederen bereikten Europa langs vele wegen: over zee, en door Azië en Afrika vooral via duizenden kilometers karavaanwegen, waar met name de kameel het transportmiddel was.

De intensiteit van de contacten bepaalt de tijdsafbakening van het onderwerp: vanaf circa 1150 zien we een sterke toename, die in de voorafgaande halve eeuw was voorbereid. Rond 1250 had veel nieuwe informatie Europa bereikt, maar deze kennis was niet tot brede lagen van de bevolking doorgedrongen. Na 1300 namen de contacten af, in de jaren kort na 1350 in versneld tempo.

Gezien de aard van het onderwerp is ditmaal bewust gekozen voor een eurocentrische benadering. Uitgangspunt van het onderwerp is immers de wijze waarop kennis van de buiten-Europese wereld in het middeleeuwse Europa werd verkregen en verwerkt. Daarbij bestaat het toegankelijke bronnenmateriaal hoofdzakelijk uit teksten die de weerslag zijn van verkenningen van Europeanen in de buiten-Europese wereld. Beeldmateriaal, waaronder kaarten, ondersteunen de behandeling van dit onderwerp in belangrijke mate.

De hoofdvraag bevat twee elementen: de ontwikkeling van de contacten tussen Europeanen en niet-Europeanen en de invloed van deze contacten op de opvattingen die de inwoners van Europa hadden over de buiten-Europese wereld. Leerlingen moeten de ontwikkeling van de contacten kunnen verklaren. Hiertoe moeten zij inzicht verwerven in de mogelijkheden en onmogelijkheden van het reizen in deze periode, in sociale, economische en politieke achtergronden die het reizen bevorderden dan wel belemmerden. Vaardigheden als inleving, het analyseren van oorzaken en gevolgen, continuïteit en discontinuïteit en standplaatsgebondenheid kunnen hierbij worden geoefend en getoetst.

Leerlingen moeten ook inzicht verwerven in de persoonlijke motieven van reizigers. Er is voor gekozen aan een aantal reizigers, die als exemplarisch kunnen gelden, specifieke aandacht te besteden. Hun belevenissen worden gekoppeld aan enkele stofonderdelen. Zo komt bij voorbeeld de Vierde Kruistocht aan de orde bij de behandeling van de twee kruisvaarders en wordt bij de behandeling van Marco Polo melding gemaakt van de opkomst van de Italiaanse handelssteden. Deze aanpak zorgt hopelijk niet alleen voor meer inlevingsmogelijkheden, maar biedt in principe ook ruimte om bepaalde stofonderdelen te herhalen.

Het tweede deel van de hoofdvraag gaat in op de resultaten van de contacten met de buiten-Europese wereld. In hoeverre hebben de Europeanen als gevolg van de toegenomen kennis hun opvattingen over de buiten-Europese wereld bijgesteld? Er wordt een vergelijking gemaakt tussen kennis van en opvattingen over de buiten-Europese wereld in 1150 en in 1350. Er kan zowel verandering als continuïteit worden geconstateerd. De factoren die hierbij een rol speelden moeten leerlingen kunnen herkennen. Het middeleeuwse bron-

nenmateriaal biedt veel ruimte om bij de interpretatie ervan feit en objectiviteit, betrouwbaarheid en standplaatsgebondenheid aan de orde te stellen. Het is daarbij van belang dat leerlingen zich inleven in middeleeuwse denkpatronen, opvattingen en gebruiken.

Bij het opstellen van deze stofomschrijving is rekening gehouden met het nieuwe eindexamenprogramma voor vbo en mavo (zie: Gele katern van 21 december 1994, 31b). Alle in domein A genoemde vaardigheden komen in het onderwerp aan de orde, uitgezonderd vaardigheid 'g': het hanteren van het begrip 'politiek'.

Hoofdvraag

Waardoor was er een opbloei van de contacten tussen Europa en de buiten-Europese wereld en waarom leidde dit niet tot een volledige vernieuwing van de opvattingen die de inwoners van Europa over de buiten-Europese wereld en haar bewoners hadden?

1. Europa en de buiten-Europese wereld omstreeks 1150

1.1 Waarom heeft de term 'Europa' uitleg nodig?

Tegenwoordig duiden we met Europa niet steeds dezelfde landen of gebieden aan. Als we spreken over 'het Europa van de 15', het 'Eurovisie Songfestival' of het 'Europese bekeervoetbal' bedoelen we steeds een andere groep landen. Toch hebben veel Europeanen het gevoel dat ze iets gemeenschappelijks hebben, een Europese identiteit die door veel mensen van het Europese continent wordt gevoeld of herkend.

Ook in de middeleeuwen had men zo'n gevoel van saamhorigheid. Ook toen konden niet steeds dezelfde landen of gebieden tot 'Europa' worden gerekend. Bovendien verschilden de 'landen' die tezamen Europa vormden nog sterk van de nationale staten die wij nu kennen.

1.2 Welke gebieden werden omstreeks 1150 tot Europa gerekend en welke tot de buiten-Europese wereld?

Het middeleeuwse Europa, dat door de inwoners als samenhangend geheel werd ervaren, was veel kleiner dan het werelddeel in aardrijkskundige zin. Het belangrijkste bindende element was daarbij het christendom, zoals dat vanuit Rome werd voorgeschreven. Wie de **paus** niet als leider erkende stond letterlijk en figuurlijk buiten de Europese 'gemeenschap'. Daarom rekende men het **Byzantijnse Rijk** niet tot Europa.

In de loop van de 12de eeuw gingen steeds meer gebieden tot Europa behoren als gevolg van de **kerstening** van Scandinavië, IJsland, Polen en Hongarije en de **Reconquista** van het Iberisch schiereiland. Sinds de **Eerste Kruistocht** hoorde Palestina er bij. Ook elders in Klein-Azië werden **kruisvaardersstaten** gevestigd, die tot Europa moeten worden gerekend.

De **buiten-Europese wereld** omvatte alle gebieden buiten de latijns-christelijke wereld, waarvan men zich bewust was dat zij bestonden en waar in het algemeen mensen leefden met een ander geloof dan het rooms-katholieke. Deze gebieden lagen volgens de middeleeuwers vooral in Azië en in de Arabische wereld. Naarmate Europa groeide werd de buiten-Europese wereld dus kleiner.

In de uitwerking van het onderwerp ligt het accent op domein B (het sociaal-economische aspekt) en domein D (het cultureel-mentale aspekt).

Historische termen en namen van personen en geschriften die gerekend worden tot de voor het examen te kennen leerstof zijn de eerste keer dat ze in de tekst voorkomen vetgedrukt. Cursief wordt gebruikt voor de aanduiding van titels van boeken en geschriften. Een boektitel die tot de leerstof wordt gerekend wordt de eerste keer zowel cursief als vet weergegeven.

1.3 *Wat zijn de voornaamste kenmerken van Europa omstreeks 1150 en in hoeverre gaven deze de inwoners het gevoel bij elkaar te horen?*

Een deel van de gebieden die tot Europa werden gerekend had een gemeenschappelijke geschiedenis: zij hadden behoord tot het rijk van Karel de Grote. Maar het was vooral door de godsdienst dat de inwoners van Europa het gevoel hadden te behoren tot een groter geheel, dat boven de eigen, kleine leefwereld stond. Men sprak meestal van '**christianitas**' (christenheid) in plaats van 'Europa'. Indien er sprake was van tegenstellingen met 'anderen', zoals de **moslims**, werd deze bindende factor extra sterk gevoeld.

Aan het eind van de 11de eeuw kwam de kruistochtgedachte op. Er werd een beroep op de latijns-christelijke wereld gedaan voor een gezamenlijk optreden naar buiten. Daarbij werd het begrip Europa niet gebruikt, maar legde men wel de nadruk op het bestaan van een christianitas als eenheid boven de vorstelijke gebieden waaruit Europa bestond. De pausen traden steeds meer op als leiders van de Europese wereld en werden voortrekkers van de **kruistochten**. Gelijktijdig gingen **kloosterorden** op Europees niveau opereren. **Pelgrimstochten** of **bedevaarten** naar Santiago de Compostela betrokken het Iberisch schiereiland sterker bij de rest van Europa.

Op sociaal-economisch terrein bestonden er veel minder overeenkomsten tussen de inwoners van Europa. De meeste inwoners voelden zich alleen betrokken bij de streek waarin zij woonden en waar men elkaar verstond. Men leefde van de landbouw en wisselde slechts op kleine schaal goederen uit. In de 12de eeuw veranderde dit toen de handel toenam en er steden ontstonden, eerst in Italië, later ook meer noordelijk, en er een geldeconomie opkwam. Kooplieden overbruggen steeds grotere afstanden en ontmoetten elkaar geregeld op **jaarmarkten**. Hierdoor ontstond een meer samenhangend Europees economisch systeem.

In sociaal opzicht zien we een **gelaagde samenleving**. Tussen de **standen** bestond een groot onderscheid, maar dit kwam ook binnen de standen voor, bijvoorbeeld tussen hoge en lagere edelen, of tussen rijkere stedelingen, zoals voorname kooplieden, en het gewone volk. Alleen geestelijken en een beperkte groep edelen en bijvoorbeeld rijke kooplieden konden lezen en schrijven en alleen zij spraken soms een vreemde taal. Vanaf de 12de eeuw werden naast de vorstenhoven de steden steeds meer centra van kunsten en wetenschappen. Er ontstond een duidelijk Europees getinte cultuur, waarin het Latijn de voertaal was en waaraan de gehele Europese elite kon deelnemen.

2. Kennis in Europa over de buiten-Europese wereld omstreeks 1150

2.1 Welke geografische informatie was omstreeks 1150 over de buiten-Europese wereld beschikbaar?

Slechts een klein gedeelte van de kennis uit de oudheid was bewaard gebleven en vastgelegd in de encyclopedie die de geleerde Isidorus van Sevilla omstreeks 600 had samengesteld en die eeuwenlang de vraagbaak bij uitstek bleef, ook voor de geografie. Hieraan ontleenden de middeleeuwse inwoners van Europa de opvatting dat er drie werelddelen waren, Europa, Azië en Afrika, die door water van elkaar gescheiden waren en die gezamenlijk door water waren omgeven. Europa en Afrika werden van elkaar gescheiden door de centrale zee, die als het ware midden in het land lag: de Middellandse Zee. Het water van de rivier de Nijl scheidde Afrika van Azië, hoewel men soms de Rode Zee als die grens beschouwde. Europa en Azië werden van elkaar gescheiden door het water van de Zwarte Zee en de rivier de Don die daarin aan de noordoostelijke zijde uitstroomt.

Op de populaire OT-kaarten worden de drie werelddelen van elkaar gescheiden door een 'T', gevormd door rivieren en zeeën. Boven de waterdwarsbalk ligt Azië. Onder deze balk ligt links in het noorden Europa en rechts in het zuiden Afrika. De staande waterbalk is de Middellandse Zee, die geheel in het westen uitmondt in de Atlantische Oceaan. De werelddelen worden omringd door water dat een 'O' vormt. Het Heilige Land met Jeruzalem ligt in het midden. Deze kaarten hadden een symbolische functie.

Het verhaal van *De reis van Sint Brandaan*, geschreven in de vorm van een reisverslag bestond al enkele eeuwen. Van dit reisverhaal verscheen rond 1150 een vertaling in het Middelnederlands, die heel populair werd.

In kringen van zeelieden groeide een grote hoeveelheid ervaringskennis, kennis van zeestromingen, kustlijnen, eilandengroepen in de oceaan, de trek van vissen en vogels. De verhalen waarmee handelaren en schippers thuis kwamen gaven ook informatie over de geografie van de buiten-Europese wereld. Dit gold ook voor pelgrims.

In de encyclopedie van Isidorus kon men lezen dat de aarde rond was, maar ook kwam er de aarde als platte schijf in voor. Isidorus had een voorkeur voor de tweede opvatting en in 1150 overheerste het schijfidee dan ook.

2.2 Wat was omstreeks 1150 bekend over landen en volkeren in de buiten-Europese wereld?

Elementen uit de ervaringskennis van zeelieden en andere reizigers drongen wel door in de literatuur, maar steeds waren de werkelijkheid en het fantastische verstrengeld. Een verhaal als dat van Sint Brandaan is kenmerkend voor de denkwereld van de meeste middeleeuwen; fantasie was vermengd met allerlei elementen uit de overgeleverde kennis en ervaringsfeiten.

Vanouds leefde er een vaag besef van het bestaan van 'afgedwaalde' christenen 'achter' de Arabieren. Men wist dat er christenen bestonden met een afwijkende en verketterde geloofsleer, de **nestorianen**. Maar er waren ook berichten over een 'brief' van een christelijke 'priester-koning Jan uit Indië', die zou hebben voorgesteld met Europa samen te werken tegen de islam en die vanuit Azië Jeruzalem wilde komen bevrijden. Hoewel de hoop op steun van deze christenen niet werd vervuld en het mythische Rijk van priester Jan nooit werd gevonden, bleef men rekening houden met het bestaan van een christelijke rijk 'ergens' in het oosten.

Ook aan het geloof of aan de fantasie ontsproten denkbeelden werden voor kennis gehouden. In alle bespiegelingen

over de wereld was de overtuiging dat zich ergens, waarschijnlijk in het oosten, het 'aards paradijs' moest bevinden een vast element. Daarnaast was er de idee dat er nog een vierde continent moest bestaan, waar de **tegenvoeters** en allerlei andere fantasie-wezens woonden. Men was er van overtuigd, dat zulke wezens ook in delen van Azië en Afrika woonden.

2.3 Hoe konden inwoners van Europa omstreeks 1150 zonder te reizen elementen van de buiten-Europese cultuur ervaren?

De kennis van de buiten-Europese wereld had ook een materieel aspect. Door de opleving van de handel en door de kruistochten kwamen veel produkten uit de Arabische wereld en Azië Europa binnen, maar hiervan konden alleen de adel, de hogere geestelijkheid en de rijke kooplieden profiteren. Tot de onderste lagen drongen muzikale invloeden gemakkelijker door. Ook maakte het optreden van kunstmakers bij het volk indruk.

3. Het reizen naar de buiten-Europese wereld

3.1 Uit welke maatschappelijke lagen waren de Europese reizigers afkomstig en waarom reisden zij naar de buiten-Europese wereld?

Personen die lange reizen ondernamen waren vaak afkomstig uit de hogere lagen van de samenleving. Handelaren, **gezanten**, **missionarissen**, geleerden en kunstenaars reisden vaak beroepshalve, studenten trokken van universiteit naar universiteit. Vooral mannen reisden, soms vergezeld door hun vrouw. Alleen vrouwen, die tot de elite behoorden of daarbij in dienst waren en vrouwen die in een kloosterorde met speciale taken waren belast, reisden zelfstandig.

De grote meerderheid van de bevolking reisde slechts als men was opgeroepen door zijn heer om de dienstplicht in het leger te vervullen. Een bijzondere vorm van dienstplicht was de kruistocht, maar iemand kon zich ook uit eigen beweging bij een kruisvaardersleger aansluiten. Vanaf de 12e eeuw gingen steeds meer mensen op bedevaart naar veraf gelegen **bedevaartsoorden** als Rome, Santiago de Compostela en Jeruzalem en naar andere **heilige plaatsen in Palestina**. Soms vestigden Europeanen zich in de buiten-Europese wereld: kooplieden in een verre **handelskolonie**, missionarissen met een kleine kerk in Perzië of Noord-Afrika, kruisvaarders in Klein-Azië.

3.2 Welke praktische problemen konden reizigers tijdens hun reizen door Europa en door de buiten-Europese wereld ondervinden?

Reizen in de middeleeuwen was moeilijk, met name over lange afstanden, omdat de wegen vaak slecht waren. Men reisde te voet, per rijdier, soms met een door een trekdier getrokken kar of slee, of per schip. Tijdens een dagreis over land legde men gemiddeld 30 kilometer af, zeker omdat een reisgezelschap vrijwel altijd voor een deel bestond uit personen die te voet reisden. Te paard legde men zelden meer dan 60 kilometer per dag af. Bij reizen over water, zee of rivier, was men afhankelijk van wind en stroom. Waar landwegen waterwegen kruisten, waren zelden bruggen aangelegd. Men moest meestal een doorwaadbare plaats of een pontveer benutten. Struikrovers en piraten maakten land- en zeewegen onveilig. Het had voordelen duidelijk herkenbaar als geestelijke, pelgrim of in dienst van een vorst te reizen, maar dit werkte lang niet altijd. In sommige gebieden had de reiziger een **geleidebrief** van de plaatselijke machthebber nodig.

Het reizen over land werd eenvoudiger toen reizigers onderweg in toenemende mate in **kloosters**, kastelen of herbergen konden verblijven. Ook de groei van de steden in de 12e

eeuw bevorderde in dit opzicht de mogelijkheden, onder andere omdat daar ten behoeve van pelgrims speciale gasthuizen werden ingericht. Voor reizen over zee was de ontwikkeling van grotere, veiliger en snellere schepen in de periode van de 12e t/m de 14e eeuw een wezenlijke verbetering. De toepassing van het **kompas** en het gebruik van hulpmiddelen om aan de hand van de sterren de positie te bepalen waren ook belangrijke voorwaarden om over open water langere afstanden af te kunnen leggen.

De talenkennis van reizigers was buiten Europa niet altijd toereikend. In de Arabisch sprekende wereld maakte men vaak gebruik van Zuid-Europeanen en inwoners van de kruisvaardersstaten als tussenpersoon. Voor reizen in Azië had men tolken nodig die Syrisch, de taal van de nestorianen, kenden.

3.3 *Langs welke routes reisde men naar de Arabische en de Aziatische wereld en welke informatie was er over deze routes beschikbaar?*

Het eerste gedeelte van de route was enigszins afhankelijk van het vertrekpunt. Een inwoner van Vlaanderen legde op weg naar Palestina een langere weg over land af dan een inwoner van het koninkrijk Sicilië bij voorbeeld. Het tweede deel van het traject bestond uit een route over land of een zeereis.

Voor het reizen door Afrika vormde de Sahara een enorme barrière. Noord-zuid verkeer was slechts mogelijk langs de West-Afrikaanse kust of via een combinatie van Nijl, Rode Zee en Indische Oceaan.

Voor de reizen door Azië was de toegang tot de Zwarte Zee van belang, omdat daar de **post- en karavaanwegen** begonnen die de reiziger via Zuid-Rusland tot in China en Mongolië voerden. Ook vanuit de kruisvaardersstaten kon men over land naar Azië reizen. Scheepvaartverbindingen over de Indische Oceaan maakten ook reizen naar China mogelijk. Een meer noordelijke route naar Azië volgde de water- en landwegen van Midden-Rusland.

In de scheepvaart en bij pelgrimstochten gebruikte men al vroeg routebeschrijvingen. Ook kooplieden beschikten over deze informatie. Landkaarten, zoals de genoemde OT-kaarten, waren minder bruikbaar; zij hadden vooral een symbolische functie en moesten het bestaande wereldbeeld bevestigen. Vaak zette men plaatsnamen in de volgorde van de route achter elkaar of onder elkaar met de route als verbindingslijn. Ook trachtte men wel de plaatsen ruimtelijk te situeren. Met de ontwikkeling van de **cartografie** verbeterde de informatievoorziening op dit punt.

3.4 *Welke economische en politieke omstandigheden maakten succesvolle lange reizen mogelijk?*

Europa bloeide economisch sterk op rond 1200. De **Italiaanse handelssteden** profiteerden als eerste van de gestegen vraag naar luxe goederen uit het oosten en goud uit Afrika. Italiaanse kooplieden vestigden zich in de kruisvaardersstaten en in handelskolonies in het oostelijke Middellandse-Zeegebied, later ook op de Krim. De Venetianen beheersten gedurende de gehele 13e eeuw de handel met Byzantium.

Voor de feitelijke reismogelijkheden was politieke stabiliteit in de regio waar men doorheen trok essentieel. Grote delen van de noordoostelijke Middellandse Zee-kust werden beheerst door Europeanen, evenals vanaf 1204 de toegang tot de Zwarte Zee. Dit vergemakkelijkte het reizen voor Europeanen in dit gebied.

In Azië kwam in deze periode onder leiding van **Dzjenghis Khan** een **Mongools eenheidsrijk** tot stand, dat zich ook

naar het westen uitbreidde. Nadat deze uitbreiding was gestaakt, kon het handelsverkeer naar Azië rond 1250 profiteren van de **Pax Mongolica**, de relatieve rust in het door de Mongolen overheerste gebied, en van een redelijk veilig en naar verhouding goed onderhouden wegnnet.

3.5 *Voorbeelden van personen die in de 12e t/m de 14e eeuw lange reizen ondernamen, hun motieven en problemen.*

Sommige reizigers hebben hun eigen belevenissen of die van anderen op schrift gesteld. In het navolgende worden enkele van deze reizigers als voorbeelden opgevoerd.

Achtereenvolgens worden genoemd hun maatschappelijke positie, de motieven voor hun reis, de problemen die ze ondervonden, de aard van de contacten, de historische achtergrond waartegen de reis plaatsvond en het reisverslag dat zij hebben nagelaten.

– **Godfried van Villehardouin en Robert van Clari: kruisvaarders**

Godfried was een hoge Franse edelman en een van de organisatoren van de kruistocht door middel waarvan hij aanzien en macht buiten Frankrijk wilde verwerven.

Robert was een eenvoudig ridder, die in het gevolg van een andere hoge Franse edelman aan deze **Vierde Kruistocht** deelnam. Vermoedelijk verwachtte hij ook zijn eigen positie er door te kunnen verbeteren.

De problemen tijdens de Vierde Kruistocht waren talrijk. De landroute was door het verval van het Byzantijnse Rijk gedeeltelijk onbruikbaar. Voor transport over zee was men afhankelijk van de Venetianen. Deze eisten, toen bleek dat de kruisvaarders de transportkosten niet konden betalen, dat het kruisvaardersleger Constantinopel en de nabij gelegen kuststroken veroverde in dienst van het Venetiaanse handelsbelang.

Venetië had als opkomende handelsmacht grote belangstelling voor het Zwarte-Zeegebied, en de daar achterliggende gebieden, die door de **verovering van Constantinopel** konden worden ontsloten. Na deze kruistocht werd Europa overspoeld met zaken die als buit waren meegenomen. Dankzij de toegang tot het Zwarte Zeegebied kwam een stroom van oosterse artikelen naar het westen op gang.

Godfried en Robert schreven elk een boek over hun belevenissen tijdens de Vierde Kruistocht. Omdat zij echter door hun onderscheiden posities toegang hadden tot heel verschillende informatie en Robert zijn boek veel later schreef dan Godfried, verschilt de inhoud sterk.

– **Willem van Rubroek: missionaris/onderzoeker/gezant**

Willem was een monnik, waarschijnlijk afkomstig uit Rubroek in Frans-Vlaanderen, die al omstreeks 1250 als missionaris in Azië rondreisde. Naast zijn missiedrang had hij ook grote belangstelling voor de hem onbekende wereld. Willem ging officieel als missionaris, maar werd door de Mongolen ook als gezant beschouwd omdat hij een aanbevelingsbrief van de Franse koning bij zich had.

Willem vond vrijwel alle bekende problemen op zijn weg: de lange afstanden, problemen met de transportmiddelen, taalbarrières, het bij tijden barre klimaat, vijandige ontmoetingen. Hij merkte vreemde gewoontes op en was zeer geïnteresseerd in andere godsdienstige overtuigingen en gebruiken.

Willem heeft het leven aan het hof van de Mongoolse leider, de **groot-khan**, en de Mongoolse samenleving intensief leren kennen. Hij heeft er ook Europeanen, mannen en vrouwen, die daar verbleven ontmoet. Ondanks de taalproblemen en zijn slechte tolk voerde hij zelfs religieuze discussies.

Hiervoor werd het Syrisch, de taal van de nestorianen, gebruikt.

Andere geestelijken waren Willem al voorgegaan naar Mongolië, aangezien de paus al enige jaren probeerde betrek-

kingen aan te knopen met de Mongoolse leider, door middel van het sturen van gezanten. Velen van hen hadden hun doel, de groot-khan, echter niet bereikt vanwege alle praktische belemmeringen.

Willem heeft zijn observaties neergelegd in zijn *Verslag van de reis naar het land der Tartaren* en lijkt daarin te proberen een zo waarheidsgetrouw mogelijke beschrijving van de Mongoolse samenleving te geven. Het verslag bevat nauwelijks fantasie-elementen en geeft blijk van grote twijfels aan de mythe over het rijk van priester Jan. Het boek kreeg weinig verspreiding.

– Marco Polo: koopman/gezant

Marco kwam uit een vooraanstaand Venetiaans koopmansgeslacht. De familie bezat een huis in de Venetiaanse kolonie op de Krim en de vader en oom van Marco hadden al eens via de Krim een reis gemaakt door Zuid-Rusland en China. Marco ging mee op hun tweede reis naar China die in 1271 begon en met onderbrekingen zo'n 24 jaar zou duren.

De Polo's wilden aanvankelijk vooral de commerciële mogelijkheden in het gebied verkennen, later kregen de contacten een meer diplomatiek karakter; de groot-khan stuurde hen als afgezanten weer terug en Marco vervulde later, volgens eigen zeggen, functies in dienst van de groot-khan. Geleidelijk kregen de reizen ook het karakter van een ontdekkingstocht. Ook voor de Polo's waren de post- en karavaanwegen een noodzakelijke voorwaarde voor hun reizen evenals de rust in het gebied waar doorheen werd gereist. Een vrijgeleide van de heerser bleef echter onmisbaar.

Tijdens de eerste reis hadden vader en oom Polo al enige kennis van het Mongools opgedaan. Gedurende hun volgende langdurige reizen deden de Polo's een schat aan ervaringen op, wat het reizen ook anderszins vergemakkelijkte. De contacten met de groot-khan waren niet zonder problemen; de Polo's hadden geen onbeperkte bewegingsvrijheid. De terugreis verliep uiterst moeizaam, wat samenhang met de onrustige politieke situatie in Perzië.

De reizen van de Polo's naar China, dat werd overheerst door de Mongolen, vonden plaats in een tijd waarin zowel de Italiaanse handelssteden als het Mongoolse Rijk onder **Khubilai Khan** een grote economische en culturele bloei doormaakte. Italiaanse kooplui waren op zoek naar oosterse handelsswaar en ook de groot-khan beschikte over een uitgebreide koopvaardijvloot en was uit op intensivering van de contacten met Europa.

Drie jaar na zijn terugkeer in Venetië dikteerde Marco Polo zijn reiservaringen. Zijn boek, *Beschrijving van de wereld*, bevat nauwkeurige min of meer correcte beschrijvingen, maar ook gegevens over landen en verschijnselen die hij niet zelf heeft gezien. Door de fantasie-elementen en de geringe geografische betrouwbaarheid, kan het boek niet als 'reisgids' gelden. Bovendien is vertekening als gevolg van de lange tijdsspanne tussen de eerste reiservaringen en de optekening ervan een reëel probleem.

Het boek en dus ook de visie op de niet-Europese wereld die erin naar voren komt, raakte wijd verspreid.

– Ibn Batoeta: pelgrim/bestuurder/onderzoeker

Ibn Batoeta stamde uit een Arabische familie van rechters in Tanger en kreeg zelf ook een juridische opleiding. Hij reisde in 1325 naar Mekka, als bedevaart en in kader van zijn studie. Maar in plaats van te studeren, maakte hij vanuit Mekka diverse reizen door de Arabische wereld en via de Krim naar India en China. Zijn studieuze en religieuze motieven maakten plaats voor nieuwsgierigheid en ontdekkingsdrang. Onderweg werkte hij soms als rechter of bestuurder. Nadat hij zich uiteindelijk gevestigd had in Fez, reisde hij nog door Noord-Afrika en het islamitische deel van het Iberisch schiereiland.

Ibn Batoeta kon gebruik maken van de rijke geografische kennis van de Arabische kooplieden. Hij had regelmatig transportproblemen, maar als reiziger binnen de Zuid-Aziatische en Arabisch-Afrikaanse wereld het voordeel als islamiet in een islamitische omgeving te verkeren. Op zijn reizen naar India kon hij gebruik maken van de door de Arabieren beheerste zeeroutes over de Indische Oceaan, die voor Europeanen moeilijk toegankelijk waren. Hij bereisde Centraal en Zuid-Azië in de laatste fase van een periode van relatieve rust

Batoeta deed op zijn reizen een veelheid van contacten op met mensen van allerlei pluimage. Hij heeft in zijn reisverslag landen, volken en reisroutes uitgebreid beschreven evenals de ontberingen en andere problemen van het reizen. Ibn Batoeta dicteerde zijn reisverslag pas dertig jaar na aanvang van zijn omzwervingen. Ook hier bestaat dus het gevaar van vertekening, al maakt zijn boek als 'reisgids' een meer betrouwbare indruk dan dat van Marco Polo.

– Jan van Mandeville: pelgrim/gezant/onderzoeker

Over Mandevilles achtergrond is weinig bekend; waarschijnlijk was hij afkomstig uit Engeland of Frankrijk. Zijn reisverslag, dat rond 1325 begint, heeft aanvankelijk het karakter van een pelgrimstocht naar het Heilige Land. Later lijkt het meer op een ontdekkingsreis. Hij beschrijft ook in dienst van de sultan van Egypte te zijn geweest. Het voornaamste motief was nieuwsgierigheid.

Mandeville schrijft weinig over zijn eigen reisproblemen, maar benadrukte in zijn boek wel het belang van bijvoorbeld talenkennis en de post- en karavaanwegen. Hij beschrijft landen, de bestuurlijke organisatie, de talen die er worden gesproken, het leven aan het hof van de sultan. Anders dan Willem van Rubroek, is zijn beschrijving van andere godsdiensten nuchter, zonder vooroordelen. Het onderscheid tussen daadwerkelijke eigen observatie en informatie gebaseerd op geschriften van anderen is bij Mandeville niet goed te maken. In hoeverre Mandeville zelf de reizen maakte die hij beschreef is omstreten.

Er was in het begin van de 14e eeuw een enorme drang tot het ondernemen van reizen naar het Heilige Land en daarmee een enorme vraag naar reisbeschrijvingen. Sinds Marco Polo reikte die interesse ook verder oostwaarts. Het boek, *Reizen*, van Mandeville speelde in op deze behoefte. Het boek bevat nauwkeurige beschrijvingen van plaatsbepalingen aan de hand van sterren en metingen van de bolvorm van de aarde, maar ook fantasievolle hoofdstukken met beschrijvingen van wonderlijke wezens en landen, met inbegrip van het 'Rijk van Priester Jan'.

Zijn boek raakte kort na 1350 op grote schaal verbreid. Het werd in vele talen vertaald.

3.6 Welke ontwikkelingen leidden tot een afname van de contacten na 1300?

Rond 1300 veranderden de omstandigheden. Veel kruisvaardersstaten waren aan het einde van de 13e eeuw weer in Arabische handen gevallen en in 1291 ging met de val van Akko het laatste Europese bolwerk in Klein-Azië verloren. De strijd van de Mongolen in Perzië bracht schade toe aan de routes in dat gebied. Op de scheepvaartroutes over de Indische Oceaan werden Europese handelaars steeds minder toegelaten. In deze periode kwam er een einde aan de onstuimige groei van de Europese economie. De Italiaanse handelscontacten met het Zwarte-Zeegebied namen af. De **Zwarte Dood** veroorzaakte een economische aardverschuiving. De ziekte brak uit in Centraal-Azië en bereikte via de karavaanroutes rond 1350 de Krim en vandaar Europa. Ook in de Arabische wereld sloeg de ziekte genadeloos toe, evenals in China. Hierdoor raakten in alle genoemde gebieden de handelsbetrekkingen volledig verstoord en werden totale economieën ontwricht.

Na de eerste chaos volgde overal een heroriëntatie. In Centraal en Zuid-Azië viel het Mongoolse Rijk uiteen en kwam er een einde aan de Pax Mongolica. Nu wierpen de Mongolen belemmeringen op voor de handel tussen oost en west en raakte ook Rusland van Europa afgezonderd. In China kwam een nieuwe keizerlijke dynastie aan de macht, waardoor het land zich afsloot voor contacten met het westen. De uitbreiding van het Turkse rijk in Klein-Azië en op de Balkan belemmerde ook daar de contacten met het westen en leidde er bovendien toe dat Europa in het oosten weer een stuk kleiner werd.

4. Gevolgen van de contacten met de buiten-Europese wereld

4.1 Welke nieuwe kennis en goederen kwamen uit de buiten-Europese wereld naar Europa?

De nieuwe kennis die Europa gedurende de 12e t/m de 14e eeuw bereikte, bestond uit:

- a. Overgeleverde 'geleerde' kennis als gevolg van de vertaling van geschriften, die afkomstig waren uit andere culturen.
 - De toename van de contacten tussen de Arabische wereld en Europa leidde tot de vertaling van veel wetenschappelijke Arabische geschriften. Kennis uit de Oudheid was vaak alleen in een Arabische versie bewaard gebleven. Nadat er vertalingen waren gemaakt, was de kennis in Europa spectaculair vergroot. Dit betrof onder andere geografie en sterrekunde. Men stelde zich op de hoogte van berekeningen over de omvang van de aarde, van kennis over de loop van rivieren en bergketens en van ideeën omtrent de vorm der werelddelen.
 - Ook werden werken vertaald over de andere wetenschappen. De kennismaking met de **algebra** leidde tot de introductie van door ons als 'Arabische' cijfers aangeduide tekens in plaats van de 'Romeinse' cijfers. Allerlei ingewikkelde berekeningen werden veel eenvoudiger uitvoerbaar.
 - In de Arabische wereld was de kennis van de werking van geneeskrachtige kruiden verder ontwikkeld, terwijl ook op het terrein van de chirurgie en de anatomie een grote voorsprong bestond. Dit had te maken met de grotere geneigtheid in de Arabische wereld tot het verrichten van wetenschappelijke experimenten. Ook maakte de beschrijving van ziektebeelden het mogelijk tot dan toe onbekende ziekten te herkennen.
- b. Geografische kennis ontleend aan waarnemingen van zeelieden omtrent de ligging van landen en zeeën ten opzichte van elkaar.

Hieraan hebben Arabische reizigers en geleerden ook veel bijgedragen. Zij konden met behulp van het **astrolabium** aan de hand van de sterren de koers uitzetten en zij kenden het kompas al veel eerder dan de Europeanen. Het inzicht omtrent de kogelvorm van de aarde drong werkelijk door in Europa.
- c. Kennis over landen en volken, voor een deel uit eigen waarneming van handelaren, kruisvaarders, pelgrims, missionarissen en gezanten (zie 3.5).

Voor een deel was deze kennis ook ontleend aan ontmoetingen met personen uit andere culturen die binnen de Europese samenleving actief waren, zoals gezanten, handelaren en artiesten.
- d. Een enorme hoeveelheid nieuwe gewassen en producten bereikte Europa uit of via Arabië: rijst, rietsuiker, zijde, uit Damascus damast, gaas uit Ghaza, papier, zuidvruchten, specerijen, kristalglas, parels en edelstenen. Vrijwel al het goud

dat Europa importeerde kwam uit Noord-Afrika en werd gebruikt voor munten. Doordat tienduizenden Europeanen tijdens de kruistochten met de Aziatisch-Arabische producten in aanraking kwamen leerden veel inwoners van Europa met eigen ogen en mond de rijkdommen van het oosten kennen.

4.2 Op welke wijzen werden de nieuwe kennis en ideeën binnen Europa verspreid?

De nieuwe, overgeleverde 'geleerde' kennis verspreidde zich via vertalingen van Arabische geschriften in het Latijn. Veel Europese reizigers hebben hun ervaringen op schrift gezet. Van de *Beschrijving van de wereld* van Marco Polo werden binnen korte tijd vele kopieën en vertalingen geschreven. Het prikkelde de fantasie en juist de meest absurde verhalen vonden gretig aftrek. Het gaf aanleiding zowel tot het verschijnen van meer en nauwkeurige reisverhalen, als tot beschrijvingen van gefantaseerde reizen. Zeer praktisch was een *Handleiding voor de koophandel*, die niet alleen de routes naar China beschreef, maar ook een hoofdstuk opnam met 'nuttige tips voor reizigers'.

In de reisverslagen van Jan van Mandeville is bijna alle in de voorafgaande twee eeuwen vergaarde kennis bijeengebracht. Van zijn werk hebben waarschijnlijk vele duizenden kopieën gecirculeerd, in vrijwel alle Europese volkstalen. De populariteit van zijn werk droeg er op deze wijze toe bij, dat veel op zichzelf juiste, nieuwe gegevens een groot publiek bereikten, maar dat ditzelfde publiek gelijktijdig met karikaturale beelden en fantasieverhalen werd gevoed. Fragmenten uit deze geschriften kregen bovendien meestal snel een plaats in de nieuwe golf van allerlei overzichtswerken.

De nieuwe inzichten begonnen na 1300 door te werken in de cartografie. Speciaal voor zeelieden werden praktijkkaarten gemaakt, de zogenoemde **portolaan-kaarten**. De details die op deze kaarten stonden moesten schippers in staat stellen op zee de kustlijn te herkennen en de juiste haven te vinden. Andere elementen werden op de kaarten nog slechts summier weergegeven. Maar behalve nieuwe inzichten bleef men ook oude opvattingen op deze kaarten afbeelden. Een ander voorbeeld van de verwerking van toegenomen geografische kennis is de **Catalaanse wereldatlas**, een bundeling van alle op dat moment beschikbare geografische kennis in combinatie met kennis van landen en volkeren. Deze atlas kwam tot stand op Mallorca, dat een beroemd centrum van cartografie was, waar joodse, Arabische en Europese kennis samenkwam.

De nieuwe kennis verbreidde zich snel in kringen van de wetenschap. Men ging de herontdekte oude en de nieuwe theorieën over het geografisch wereldbeeld analyseren. Kort na 1200 zorgden wetenschappelijke en populaire teksten, zowel in het Latijn als in de volkstalen, voor de verspreiding van het inzicht omtrent de kogelvorm van de aarde. In het boek *De Natuurkunde van het Geheelal* wijst de schrijver er op, dat de zon in Gent niet op hetzelfde moment ondergaat als in Rome.

Verbeelding van deze kennis kwam ook tot uitdrukking in literaire geschriften, zoals romans en liederen. Allerlei elementen uit de niet-Europese wereld werden verbeeld in verhalen en liederen. In **kruistochtlieder**en werden de Arabieren als wrede tegenstanders afgeschilderd, maar er waren ook verhalen waarin de verfijnde Arabische cultuur werd benadrukt. Lieder hadden een groot bereik, vooral als ze in de volkstaal waren geschreven, en konden evenals optredens van zwarte Afrikaanse kunstmakers ook bij het gewone volk de interesse voor de buiten-Europese wereld stimuleren. Voor de meeste inwoners van Europa waren vertellen en voorlezen de belangrijkste middelen van kennisoverdracht.

Daarnaast speelden afbeeldingen een rol. Bijvoorbeeld de in de kerken opgehangen wereldkaarten kunnen letterlijk beeldbepalend zijn geweest.

4.3 *Waarom kwamen de verschillende groepen inwoners niet in dezelfde mate in aanraking met de nieuwe goederen, kennis en ideeën?*

Iedere vorm van kennis had zijn eigen reikwijdte in de samenleving. Exclusieve Aziatische of Arabische produkten vonden hun weg eerder naar huishoudens en keukens van de Europese elite en de vorstenhoven dan naar die van eenvoudiger lieden. Ze bereikten eerder steden dan het platteland.

Voor de kennisneming van de geschriften was naast leesvaardigheid van belang in welke taal de tekst was geschreven. Het kerkelijke besluit om aan iedere parochiekerk een school te verbinden stimuleerde het onderwijs in de volkstaal in het begin van de 13de eeuw. Wel bleef het alfabetiseringsniveau zeer sterk verschillen tussen bewoners van steden en bewoners van het platteland, en eveneens tussen de verschillende bevolkingslagen.

5. *Opvattingen over de buiten-Europese wereld en haar bewoners*

5.1 *Welke opvattingen hadden de inwoners van Europa over de buiten-Europese wereld en haar bewoners rond 1350?*

– De vorm van de aarde

Het beeld van een bolvormige aarde was algemeen geaccepteerd rond 1350. Men had een omtrek uitgerekend die ongeveer een kwart kleiner was dan in werkelijkheid. In de Sahara zag men het natuurlijke bewijs voor het bestaan van een hete, onbewoonbare, gordel op aarde. Zolang Europeanen deze tropische zone niet gepasseerd waren, bleef het idee van de tegenvoeters die daarachter of daaronder leefden, bestaan. Op deze manier konden oude ideeën over de verdeling van de aarde in zones en continenten met de bolvorm worden verenigd.

– De landen en volkeren in de buiten-Europese wereld

Door de toegenomen contacten was de kennis van de Arabische en de Aziatische wereld toegenomen. De opvattingen over deze buiten-Europese wereld liepen uiteen. Aan de ene kant waren de inwoners van Europa vol bewondering voor de wereld die zij zagen of waarvan zij hoorden. Zij verbaasden zich over de hoogstaande en verfijnde cultuur van de Arabische wereld en konden de verhalen over de verre Aziatische wereld nauwelijks geloven. Men erkende de enorme bijdrage die de Arabische wereld aan de wetenschappen te leveren had.

Aan de andere kant bestond er een vijandbeeld van de moslims als de 'bezetters van het Heilige Land'. Juist door de toegenomen contacten ontstond bovendien een nieuwe angst voor een groeiende Arabische invloed. Europeanen, die een grotere kennis van de islam kregen, werden soms moslim. De vrees, dat de eigen christelijke identiteit bedreigd werd, kan het kerkelijke besluit van 1215 verklaren, waarbij joden en moslims verplicht werden een geel herkenningsteken op hun kleren te dragen. De paus moest ook niets hebben van het leven aan het hof van het koninkrijk Sicilië, dat bekend stond als een smeltkroes en overdrachtpunt van vele culturen. De koning werd zelfs als een vijand van de kerk veroordeeld.

Angst spreekt ook uit een bericht kort nadat de Mongolen in Centraal-Europa doordrongen. Toen in Utrecht een legertje opstandige boeren 's nachts tot voor de muren doordrong, sloeg men alarm omdat men dacht dat "die Tartaren comen waren..."

Men was zich bewust van dreiging, maar toch verwachtte of hoopte iedere reiziger, die zich verder oostelijk of zuidelijk dan Klein-Azië waagde, iets van het Rijk van Priester Jan te zien. Op dit mythische rijk rekende men in de strijd tegen de islam en men stelde het zich voor als een aards paradijs, dus als beter dan de eigen, Europese, wereld.

Behalve het ontzag voor en de begeerte naar de 'schatten van het oosten' was er fascinatie maar ook minachting voor 'gedrochten' van allerlei aard.

– De dagelijkse ervaring in Europa

De produkten, die op grote schaal in Europa doordrongen, maakten veel indruk. Algemeen waardeerde men de lekkere, zoete etenswaar, de prettig zittende of vallende stoffen en de mooie artikelen uit de Arabische wereld en uit Azië. Ook van de vele handige uitvindingen en toepassingen maakte men gebruik, zoals Arabische cijfers, astrolabium, kompas en in beperkte mate medische kennis.

Naar verhouding konden omstreeks 1350 veel meer mensen dan in 1150 in eigen persoon hiermee kennismaken.

5.2 *Waarom zorgde de toegenomen kennis niet voor een volledige vernieuwing van de opvattingen over de buiten-Europese wereld rond 1350?*

Reisverhalen verspreidden veel nieuwe informatie, maar bevestigden tegelijkertijd vaak de bestaande ideeën over vreemde wezens die in verre oorden voorkwamen, omdat ze ook daar melding van maakten. De reisverhalen van Polo en Mandeville zijn hiervan voorbeelden. Zij werden erg populair. Rubroeks werk raakte veel minder bekend.

De kerk speelde een overheersende rol in de middeleeuwse samenleving en oefende invloed uit op het denken van de mensen, die voor hun informatie waren aangewezen op verschillende soorten ongeschreven bronnen. Op wereldkaarten die in de kerken hingen bijvoorbeeld, werden zowel feitelijk juiste gegevens als symbolische voorstellingen weergegeven. In de middeleeuwen was de traditie om de reeds bestaande 'kennis' als uitgangspunt te nemen en deze te kopiëren wijd verbreid. Tegenstrijdigheden liet men naast elkaar voortbestaan. Er bestond weinig neiging deze 'oude kennis' aan nieuwe gegevens te toetsen.

Verstarring van het niet op de praktijk gerichte universitaire onderwijs belemmerde lang de toepassing van nieuwe inzichten. Men had moeite met het overboord zetten van de oude waarheden, vooral als ze strijdig leken met gedachten die aan de Bijbel of de kerkelijke autoriteiten waren ontleend.

Vanaf omstreeks 1150 waren de mogelijkheden om buiten Europa te reizen en zo contacten te hebben toegenomen. Voordat de nieuwe kennis kon doorsijpelen braken de contacten echter af. Veel kennis drong niet meer door, verdween of werd naar de achtergrond verdrongen.

De bereidheid om nieuwe ideeën op te nemen hing samen met de economische en culturele opbloei in Europa die rond 1300 weer afnam. Wat overbleef was de overtuiging dat de eigen godsdienst en kennis superieur waren aan die van de buiten-Europese wereld. De geslotenheid van de Europese samenleving voor andere culturen nam weer toe.

De literatuurlijst bij deze stofomschrijving is hetzelfde als die bij het CE-onderwerp voor havo en vwo en staat op bladzijde 26.

Brief van de WIEG

Op 1 augustus 1993 is een nieuw examenprogramma geschiedenis en staatsinrichting van kracht geworden. In de jaren daarna zijn de nieuwe eisen door de examenmakers in de centrale examens aangebracht. Uit de reacties op de examens van de afgelopen jaren blijkt dat er ten aanzien van een aantal zaken nog steeds onduidelijkheden en misverstanden bestaan. Op 1 februari jl. is daarom door de WIEG een brief gestuurd naar alle scholen met havo/vwo als vervolg op de WIEG-brief van februari 1994. De WIEG gaat hierbij uitdrukkelijk uit van het examenprogramma dat in 1993 is ingevoerd. Met betrekking tot het examen in de Tweede Fase zullen waar nodig in de toekomst nadere mededelingen worden gedaan.

De rol van de stofomschrijving

De stofomschrijving vormt het uitgangspunt van het examen. Ze zorgt voor een begrenzing van de leerinhouden en een sturing van de opgaven. Dit laatste houdt in dat de examenopgaven aansluiten bij de hoofd- en deelvragen uit de stofomschrijving en dat de antwoorden van het correctievoorschrift aansluiten bij de stofomschrijving. Dit betekent voor het onderwerp 'Nederland in tweevoud. 1780-1830' dat in veel vragen een aspect van de hoofdvragen uit de stofomschrijving -

het vraagstuk van 'eenwording (staats- en natievorming)' en 'vereniging (van Noord en Zuid)'- doorklinkt.

Een voorbeeld: wanneer er examenopgaven worden geconstrueerd over het deelonderwerp 'de patriotten in de jaren tachtig van de achttiende eeuw', dan wordt er naar gestreefd om deze betrekking te laten hebben op de bijdrage van de patriotten in het proces van eenwording van Nederland.

Schrijvers van examenkaternen kunnen verschillend met de stofomschrijvingen omgaan. Wanneer u het riskant vindt om de kandidaten uitsluitend en alleen aan de hand van de examenkaternen op het examen voor te bereiden, raden wij u aan om de stofomschrijvingen ter vergelijking naast deze uitgaven te leggen en ze eventueel zelfs aan de examenkandidaten ter kennisneming of ter bespreking te laten inzien.

Structuurbegrippen en vaardigheden

Wij gaan ervan uit dat u zich als docent voldoende heeft geïnformeerd over de structuurbegrippen en vaardigheden, die in het examenprogramma geformuleerd en in de stofomschrijvingen nader zijn uitgewerkt. Ter oriëntatie is de bundel van L. Dalhuisen e.a., *Geschiedenis, wat is dat?* (Den Haag 1993) nog steeds actueel. Voorts is er over dit onderwerp in het vakblad KLEIO veel behartenswaardigs gepubliceerd. Ook in het examenprogramma geschiedenis en staatsinrichting in de Tweede Fase wordt het belang van de structuurbegrippen en vaardigheden beklemtoond door ze op te nemen in Domein A.

N.B. In het gele katern 2/3 van Uitleg, 29 januari 1997, wordt door de voorzitter van de CEVO, J. Bouwsma, een nadere toelichting gegeven op de stelopdracht in het CE geschiedenis en staatsinrichting voor havo en vwo. Het is de moeite waard die te lezen!

Bronnen en brongebruik in het centraal examen

Als gevolg van de exameneisen nemen de bronnen een belangrijke plaats in in het examen.

1. Wat verstaan wij onder een bron?

Wij definiëren een bron als het geheel van informatie dat onder een bronnummer is aangegeven, dus *inclusief* de intro op de bron en de (eventuele) toelichting bij de bron. Alleen de literatuurverwijzing maakt geen deel uit van de bron maar is bestemd als verantwoording naar de docent toe.

2. Welke functie hebben bronnen in het examen?

Bronnen worden *niet* gebruikt als illustratie bij een vraag, als geheugensteunje of als instap voor een geheel van vragen. Bronnen worden geacht nieuwe informatie te geven, die aansluit bij de kennis van de kandidaten. Om een correct antwoord te kunnen formuleren moet de kandidaat, uiteraard vanuit zijn of haar kennis over een onderwerp, de aangeboden bron(nen) raadplegen en in staat zijn:

- a. *de informatie in de bron te analyseren.*

Voorbeeld: welke symbolen gebruikt de prenttekenaar om iets duidelijk te maken?

- b. *de informatie in de bron te interpreteren.*

Voorbeeld: welke visie heeft de tekenaar op een bepaalde historische situatie?

- c. *de informatie in de bron te relateren aan de historische context*

Voorbeeld: in hoeverre zijn de gegevens uit de bron representatief voor het denken van een bepaalde groep in een bepaalde periode?

3. Hoeveel bronnen bevat een examen?

Afhankelijk van de complexiteit van de bronnen wordt het aantal bronnen in het examen vastgesteld. Als vuistregel geldt dat het aantal bronnen in een examen zich beweegt tussen 10 en 15.

4. Welke soort bronnen bevat een examen?

De examenmakers streven er naar in een examen een gevarieerd bronnenaanbod te verzorgen. Naast bronnen die uitsluitend uit geschreven tekst bestaan, worden dus ook andere bronnen in het examen opgenomen zoals prenten, foto's, grafieken en kaarten.

5. Welke eisen worden er gesteld bij bronverwijzingen?

Door in een antwoord een verwijzing naar informatie in de bron te vragen, kan worden getoetst of de kandidaat een bron inderdaad goed begrijpt. Ieder examen bevat daarom een aantal opgaven waarin bronverwijzingen worden gevraagd.

De volgende vormen van verwijzing worden in de examens toegepast:

a. citeren

Een citaat in het antwoord is uitsluitend vereist als de opgave daar expliciet naar vraagt door middel van de woorden *citaat* of *citeren* (bijvoorbeeld

menten uit de bron iets aan te tonen of toe te lichten. Regel is verder dat het *het aantal* elementen dat vereist is in de vraag is vermeld.

c. *het in eigen woorden weergeven van essentiële elementen uit een bron*

Toelichting:

Om 'vluchtgedrag in citaten' te voorkomen en te toetsen of de essentie van een bron werkelijk is begrepen, wordt soms aan kandidaten gevraagd om bronpassages of bronfragmenten in eigen woorden te karakteriseren.

Vraagvormen die daarbij worden gehanteerd zijn: 'Geef in eigen woorden weer' of 'Geef kernachtig aan'.

Op 15 februari jl. organiseerde de WIEG een seminar over stofkeuze in de Tweede Fase. Zie hiervoor het verslag in de Kleiokrant.

WVO-1996-1, opgave 22: 'Vermeld met behulp van citaten ...')

Toelichting:

Wordt gevraagd om te citeren dan kan de volgende leidraad worden gehanteerd:

beginwoord en daarop volgende woord ... voorlaatste en eindwoord citaat + regelnummer(s) tussen haakjes (dit vergemakkelijkt de correctie!).

b. *het noemen en/of toelichten van concrete tekst-, beeld- en/of cijferelementen uit een bron*

Toelichting:

Afhankelijk van de aard van de bron kan bijvoorbeeld gevraagd worden om relevante cijfermatige gegevens en typerende beeldelementen te benoemen. De kandidaat kan worden gevraagd met *tekst-, beeld- of cijferele-*

Het gaat er de examenmakers in dit soort vraagstukken vooral om te toetsen of een kandidaat de wijze van redeneren, de woordkeus of de toonzetting in een bron in de historische context kan plaatsen.

Kandidaten die in de lespraktijk regelmatig met bronnen gewerkt hebben zullen tijdens het examen minder gauw in tijdnood geraken.

Vragen en vraagstelling

1. Hoeveel vragen omvat een examen HAVO/VWO?

In de examens van 1996 is het aantal vragen beperkt tot 25 à 30. Dit aantal vragen zal ook de komende jaren richtsnoer zijn **ondanks de uitbreiding van**

de examenduur voor de examens geschiedenis en staatsinrichting HAVO/VWO met een half uur (van 21/2 naar 3 uur) met ingang van 1997.

2. Welke uitgangspunten worden gehanteerd bij het construeren van vragen waarbij bronnen gebruikt worden?

A Een *eerste* uitgangspunt is dat vragen in veel gevallen pas beantwoord kunnen worden na raadpleging van bronnen. Dit heeft als effect dat veel vragen in het huidige geschiedenis- en staatsinrichtingsexamen kunnen worden gekarakteriseerd als

- identificerend*; de kandidaat moet informatie in een bron vergelijken met wat hij/zij heeft geleerd;
- productief*; de kandidaat moet de eigen kennis toepassen in een nieuwe/ andersoortige situatie of door een ongebruikelijke invalshoek.

De verdeling komt tot uitdrukking in de streefpercentages voor de verhouding reproductieve/identificerende- en productieve vragen. Bij VWO wordt een verhouding reproductief/identificerend : productief nagestreefd van 25% : 75% en bij HAVO van 40% : 60%.

B Een *tweede* uitgangspunt is dat vragen redelijk gespreid moeten zijn over de stofomschrijving. Daarom vindt bij het samenstellen van examens een streefverdeling van de scorepunten naar evenredigheid over de stofomschrijving plaats. Als in de stofomschrijving een deelvraag weinig aandacht krijgt, wordt dat als een indicatie opgevat voor het belang van dat onderwerp. Ter wille van een goede representativiteit dienen de examens voor alle tijdvakken in een examen in principe in dezelfde mate een afspiegeling te vormen.

C Een *derde* uitgangspunt voor vragen in het HAVO/VWO-examen betreft het hanteren van de open-vraagvorm; in tegenstelling tot de MAVO-examens kennen de HAVO/VWO-examens geen gesloten (multiple choice) vragen. De relevante examenstof krijgt vorm door de koppeling van het betreffende eind-examenonderwerp aan structuurbegrippen; aan genoemde structuurbegrippen zijn vaardigheden verbonden. De open vraagvorm wordt gehanteerd omdat het zelfstandig beheersen van structuurbegrippen een belangrijk toetsdoel van het examen is.

3. Welke vraagvormen worden in het examen gebruikt?

Naast de traditionele vraagformuleringen (*geef, noem, leg uit, toon aan*) worden andere vraagformuleringen en andere vraagvormen gebruikt:

Formuleringen:

Afweging: hierbij moeten de verschillende aspecten van een (complex) historisch probleem worden vergeleken waarna op basis van argumenten beredeneerd gewicht moet worden toegekend aan die aspecten of argumenten (zie bijv. VWO-1996-1, vraag 9 en diverse stelopdrachten uit de afgelopen jaren).

Beredeneer: bij dit type vraag moeten in het antwoord de *stappen* van een redenering zichtbaar zijn (voorbeeld VWO-2-1996 vraag 5). Bij drie stappen zijn veelal 3 scorepunten te behalen.

Beargumenteer: hierbij moet een bepaalde bewering met één of meer argumenten ondersteund worden. Het aantal te vermelden argumenten wordt overigens aangegeven.

In hoeverre (enerzijds ... anderzijds): Hierbij moet de kandidaat een **meerzijdig** antwoord geven, waarin een afweging zichtbaar wordt.

Maak aannemelijk/begrijpelijk: Bij deze vraagvorm moet de kandidaat met één of meerdere argument(en) aangeven dat sprake is van een hoge mate van historische waarschijnlijkheid (bijvoorbeeld HAVO-2-1996, vraag 10)

Vraagvormen:

Bewering of Stelling: Een in vrijwel ieder examen toegepaste vraagvorm waarbij de in de intro opgeworpen (soms aanvechtbare) historische uitspraak door de kandidaat met argumenten moet worden bevestigd, genuanceerd of afgewezen.

Hypothese: In dit type vraag wordt de kandidaat geacht een historisch aanvaardbare hypothese op te stellen die ondubbelzinnig voortvloeit uit de aangereikte informatie (en eventueel toegevoegde eigen kennis)

Verandering: In het antwoord moet de situatie voor en de situatie na de verandering aangegeven worden.

Vergelijking: Ook hier dienen (meerdere) aspecten naast elkaar in het antwoord te worden opgenomen en vergeleken.

4. Waarom worden samengestelde vragen gebruikt?

Bij complexe historische vragen moet gebruik worden gemaakt van samenge-

stelde vragen. Om een te ingewikkelde constructie te omzeilen is een enkele keer in recente examens onder één vraagnummer een a, b, ...-verdeling aangebracht. Zo kan de kandidaat via een gemakkelijk opstapje naar een moeilijker vraag worden geleid.

Stelopdracht of betoog

Ieder examen bevat een stelopdracht die in het examen meestal is geplaatst in het examenonderwerp dat voor het tweede jaar wordt geëxamineerd. Deze opgave toetst of de leerlingen een tekst kunnen schrijven waarin ze vaardigheden toepassen ten aanzien van historische structuurbegrippen. Om de examenkandidaten goed te kunnen voorbereiden op het schrijven van de stelopdracht geschiedenis, verdient het aanbeveling om in proefwerken of schoolonderzoeken dit type examenvraag te trainen. Bij het construeren van een dergelijke opdracht door de docent kunnen de volgende uitgangspunten van nut zijn:

- de stelopdracht heeft een vaste structuur en in de vraag is sprake van een aantal bindende voorschriften.
- binnen die structuur is er soms sprake van keuze-mogelijkheden.
- het betoog heeft een stelling of hoofdvraag als uitgangspunt.
- op de stelling of de hoofdvraag moet in de conclusie een duidelijk antwoord worden gegeven.
- bij de stelopdracht worden geen of weinig bronnen gebruikt.
- er is op verzoek van vele docenten besloten geen maximaal aantal woorden aan te geven.
- de HAVO-stelopdracht betreft doorgaans een inlevingsopdracht waarbij de kandidaat een historisch aannemelijke constructie moet maken van de ervaringen van een gefingeerde persoon in de loop van een tijdperk.
- de VWO-stelopdracht betreft doorgaans de analyse van een meer abstract historisch vraagstuk.

Bij het oefenen van het schrijven van een stelopdracht kan aandacht worden besteed aan de volgende aspecten:

1. Voorbereiding

Stelopdrachten zijn "doorsnede-vragen", dat wil zeggen dat de kandidaten in het antwoord verbanden moeten leggen tussen stofinhouden uit verschillende paragrafen uit de stofomschrijving.

- Het is van belang dat de kandidaten zich bij het bestuderen van de examenstof goed bewust zijn geworden van de hoofd- en deelvragen van het betreffende onderwerp.

2. De structuur

Kandidaten moeten wennen aan het volgen van een consistente denklijn (vraag/stelling en aanwijzingen in het examen) bij het schrijven van een stelopdracht.

- Daarom moet de kandidaat eerst de totale opzet van de stelopdracht in het examen doorlezen en in zich op nemen. Beginnen bij A en wel zien waar je uitkomt, levert veel tijdverlies op. Elke aanwijzing zien als een aparte vraag en daarop antwoord geven is ook niet erg raadzaam. De kandidaat komt dan bij de conclusie in de moeilijkheden, vooral omdat er in het voorafgaande geen samenhang te vinden is.

3. Tijdsinvestering

Een stelopdracht omvat ongeveer 15 punten, in tijd uitgedrukt is dit 1/6 deel van de examentijd.

- De kandidaten moeten zich goed realiseren dat zij een half uur voor de stelopdracht hebben. Onder tijdsdruk oefenen werpt vruchten af. Een en ander moet niet uitmonden in een cursus snelschrijven, maar vooral in heel bewust de opdracht lezen en gericht de aanwijzingen volgen.

4. De HAVO-stelopdracht.

De inlevingsopdracht die kandidaten van het HAVO tegenkomen is niet hetzelfde als een fantasieverhaal.

- Kandidaten moeten zich dus goed realiseren dat ze werken met de historische kennis en vaardigheden die met het examenonderwerp zijn verbonden en dat overbodige uitweidingen niet in het voordeel van de kandidaat zijn.

5. Het maken van afwegingen

Zowel bij de HAVO-stelopdracht als bij de VWO-stelopdracht moeten kandidaten meestal afwegingen maken en conclusies trekken. Het is niet elke kandidaat gegeven om deze relatieve vrijheid meteen goed te kunnen benutten.

- Naast het schriftelijk trainen van deze vaardigheid kunnen ook klassikale discussies inspireren om argumenten uit te wisselen en deze tegen elkaar af te wegen.

Correctievoorschrift

De verschillende vraagvormen en meer functioneel gebruikte bronnen betekenen ook een ander correctievoorschrift. Veel antwoorden betreffen nu historisch verdedigbare interpretaties. Daarom wordt er gewerkt met formuleringen als:

Uit het antwoord moet blijken dat ...

Voorbeelden van goede antwoorden zijn ...

De kern van het antwoord is ...

Bij examenbesprekingen wordt nog wel eens opgemerkt dat evident goede antwoorden in het correctievoorschrift ontbreken. Vaak is dat bewust gebeurd, omdat deze antwoordopties in de stofomschrijving ontbreken of er niet direct bij aansluiten. Dit betekent niet dat zij door de examenmakers over het hoofd zijn gezien, noch dat zij niet goed gerekend kunnen worden.

Op dergelijke antwoorden is bepaling 3.3 uit de CEVO-regeling van toepassing: *"indien een antwoord op een open vraag niet in het antwoordmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het antwoordmodel. Voor het vak Geschiedenis en staatsinrichting moeten deze afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijk verantwoorde publikaties".*

Een veel gehoorde opmerking is voorts dat het correctievoorschrift onvoldoende is geënt op het taalgebruik van de kandidaten. Hier zij duidelijk gesteld dat het correctievoorschrift bestemd is voor de docent en dus is gesteld op het taalniveau van de docent. Deze wordt geacht in staat te zijn het correctievoorschrift te 'vertalen' naar het taalgebruik van de kandidaat.

Bij het onderdeel betoog of opstel is bewust afgezien van het verstrekken van een voorbeeldbetoog. In het correctievoorschrift wordt het kader voor de beantwoording aangegeven. Soms is een vraag bewust zo gesteld dat verschillende antwoorden goed kunnen zijn. In zo'n geval bepaalt een juist(e) toelichting of argumentatie of het antwoord goed gerekend kan worden.

Tot slot

Om kandidaten kennis te laten nemen van de eisen die een actueel geschiedenis en staatsinrichtingsexamen aan hen stelt, bevelen wij u aan hen kennis te laten nemen van één of enkele examens uit recente jaren. De kandidaten-in-spé kunnen dan alvast wennen aan zaken als de lay-out van een examen, het katernen systeem met een vragen- en bronnenboekje, de opbouw en complexiteit van een stelopdracht en het (relatieve) houvast van de puntenscore in de marge.

Indien u vragen heeft met betrekking tot examenprogramma, schoolonderzoek of centraal examen, dan kunt u contact opnemen met de leden van de WIEG:

Ronald Donk, Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle.

(Tel. 038-4652523)

Joke van der Leeuw-Roord, Louise
Henriëttestraat 16, 2595 TH Den Haag.

(Tel. 070-3853669)

Ineke Veldhuis-Meester, Quintuslaan 4,

9722 RV Groningen.

(Tel. 050-5270099)

Doky Verhagen, Vlietpark 6,

2355 CT Hoogmade.

(Tel. 071-5012902)

Adriaan Miltenburg

Het jongste boek over Huizinga

*Kanttekeningen bij
Léon Hanssen,
Huizinga en de troost van
de geschiedenis.*

*Verbeelding en rede
(Uitgeverij Balans,
Amsterdam 1996)*

*500 blz., geïllustreerd,
prijs f75,-.*

Een chronologie in twee kolommen besluit dit merkwaardige en fascinerende boek. In de linker kolom worden de belangrijkste feiten uit het leven van Huizinga en zijn publikaties opgesomd. Rechts, onder de kop 'overig' worden geboorte en overlijden van literatoren, filosofen en historici gemeld, gelardeerd met de titels van belangrijke literaire en wetenschappelijk werken. Deze kolom is aanzienlijk langer dan de kolom Huizinga en daarmee weerspiegelt de chronologie het gehele boek. Want, hoewel vanuit een bepaalde optiek dit boek een intellectuele biografie van Huizinga vormt, is dat toch niet het doel van de auteur. Hanssen wil een beschrijving geven van de historische en cultureel-intellectuele omgeving waarin Huizinga leefde - of waarop zijn verbeelding en rede zich richtten. Maar om de biografie te ontdekken, moet de lezer wel enige intellectuele gymnastiek beoefenen. Het boek geeft zich niet vanzelf en dat ligt minder aan de schrijfstijl dan aan de methode die de auteur kennelijk als de meest ideale ziet om de lezer het onderwerp helder voor ogen te stellen.

De inhoud

Hanssen beschouwt zijn dissertatie als een proeve van cultuurgeschiedenis die hij niet - zoals Jan Romein - als integrale maar als integratieve geschiedenis wil omschrijven. In dat begrip zouden zowel de eenheid als de verscheidenheid die eigen zijn aan deze vorm van geschiedbeoefening het best worden uitgedrukt.

Hier komt meteen het woord merkwaardig (niet in zijn moderne betekenis van 'raar' maar in zijn letterlijke betekenis van 'het opmerken waard') te pas.

Wie de inhoudsopgave doorneemt, zal licht denken dat het boek bestaat uit zes verhandelingen, bijeengehouden door de inleiding en de band.

Zo beschrijft het eerste hoofdstuk na een excurs over de naam van de historicus de problematiek van de biografie in het algemeen, gevolgd door een hoofdstuk over nationale identiteit en wereldburgerschap. Het volgende hoofdstuk behandelt de visie van Huizinga op de verhouding tussen Nederland en Duitsland. Dan volgt een intermezzo over de historische sensatie, een zeer wezenlijk element, zoniet het essentiële in Huizinga's historische besef.

In het vierde hoofdstuk komt de *Herfsttij der Middeleeuwen* aan de orde; daarin wordt vooral aandacht geschonken aan de praktische problemen rond de Duitse uitgave en de mogelijkheid of onmogelijkheid van het 'overzetten' van begrippen en beelden in een andere taal. Het volgende hoofdstuk leert ons meer over Jef Suys en Jan Romein dan over de vraag waarom Huizinga geen 'historische school' heeft gesticht, tenzij men meent dat het kenmerk van een groot leermeester is dat zijn leerlingen eigen wegen inslaan.

Het laatste hoofdstuk wijdt Hanssen aan Huizinga en de cultuurkritiek, waarin uiteraard *In de schaduwen van morgen* een belangrijke plaats inneemt.

Samenhang

Een vergruisd beeld, om met Jan Romein te spreken. Maar, en daarin schuilt het merkwaardige, gaandeweg blijkt de eenheid toch groter dan de verscheidenheid. Want, als we afzien van de methode die de auteur heeft gekozen om zijn doelen te bereiken,

dan blijkt dat in de zes op het eerste oog losstaande verhandelingen een inhoudelijk chronologische lijn valt te bespeuren. De persoon van de cultuurhistoricus Huizinga (Hoofdstuk I) kon pas zijn identiteit vinden door zich een positie te verschaffen of, zo men wil, zin te geven aan zijn intellectuele ontwikkeling door zich in een bepaalde cultuur te plaatsen (Hoofdstuk II) om zich van daaruit een oordeel te vormen over een land dat in het positieve (zijn wetenschappelijke vorming) als in het negatieve (de verschrikkingen van de oorlog) zijn denken in hoge mate bepaalde (Hoofdstuk III).

Het verval en de scherpe contrasten die in *Herfsttij* (verschenen in 1919) worden beschreven, zo betoogt Hanssen, zijn begrippen uit het symbolisme en expressionisme (Hoofdstuk IV) en daarmee wellicht meer eigen aan de late negentiende en twintigste eeuw dan aan de late middeleeuwen. Huizinga heeft zich van dat beeld van verval niet kunnen losmaken en in die zin heeft hij dan ook geen school kunnen vormen (Hoofdstuk V): zijn leerlingen Romein en Suys waren voorzien van een op de toekomst gerichte en tot strijd aanzetende maatschappijvisie en moesten dus wel met hem breken. Terecht zegt Hanssen dat het modernisme zijn paradigma's niet aan het verleden kan ontleenen.

Hoewel Huizinga sterk beïnvloed is door de Tachtigers die wel tot die stroming worden gerekend, blijkt hij ten slotte (Hoofdstuk VI) de remedie tegen het lijden aan de eigen tijd in de troost van de geschiedenis te hebben gezocht.

Die troost kan uiteindelijk slechts schraal zijn geweest want het verleden is een reconstructie, een beeld, waarvan juist Huizinga beseft moet hebben dat het ook een illusie was. Dat de schaduwen van morgen werkelijkheid werden in de Tweede Wereldoorlog moet het vonkje optimisme dat hij zichzelf toekende, hebben gedooft.

Waardering

Wie als historicus is opgeleid in de school van *Zahlen und Figuren* zal in dit boek weinig van zijn gading vinden. Wie hoopt dat er een 'nieuwe' Huizinga uit te voorschijn zal komen, wordt ook teleurgesteld. Het fascinerende zit in het feit dat Hanssen er in is geslaagd om duidelijk te maken hoe Huizinga in het patroon van zijn tijd

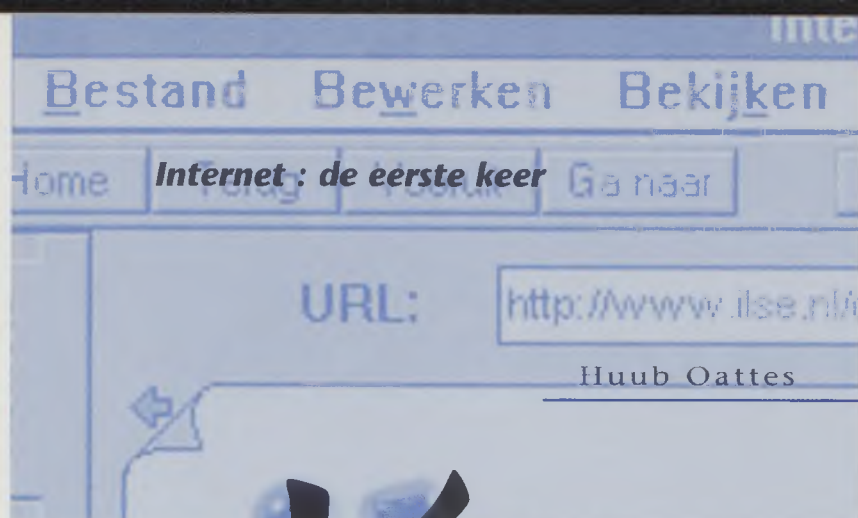

Portret van Huizinga
door L.O. Wenckebach

past, hoe zijn werken, ook die het verst van zijn eigen tijd lijken af te staan, daarvan toch de directe invloed onder vinden.

Daarmee is dit boek ook een cultuurgeschiedenis van de late negentiende en vroege twintigste eeuw, zij het niet een strak geordende. De al te ruime omwegen die hij daarbij soms neemt, zijn moeilijk te voorkomen voor een auteur die zegt te streven naar een denken in spiralen.

In de *Verzamelde Werken* noch in de *Briefwisseling* komt de naam Proust voor en in het boek van Hanssen maar één keer en dan nog uit een meer secundaire bron geciteerd dan de auteur zelf vermoed zal hebben. Het tart de verbeelding te bedenken wat Proust, die langdurig gegrepen was door het werk van de mediëvalist John Ruskin, van Huizinga's *Herfsttij* zou hebben gevonden. Omgekeerd: zou Huizinga iets hebben geleerd van de grootmeester van de evocatie van een verloren verleden, net als hij à *la recherche du temps perdu*?

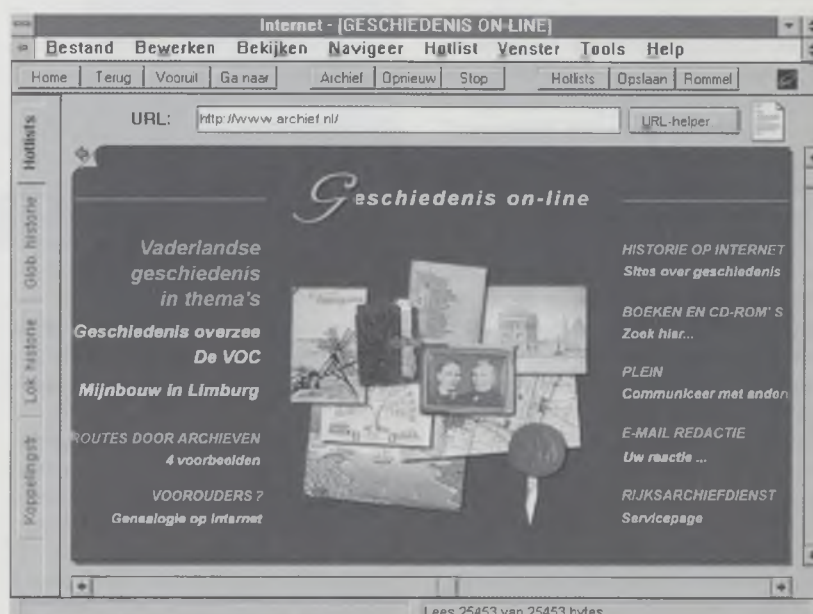

Kleioskoop

Het lijkt dé rage van dit moment : iedereen is 'online', 'surft' en stuurt 'e-mail' de wereld in. Op veel scholen wordt er door leerlingen en docenten gesproken over de zegeningen van het Internet. Is het onderwerp al eens binnen uw sectie ter sprake geweest? Wil de mediatheek ook weten hoe u het Internet denkt te gebruiken?

Misschien moet u bekennen dat u deze vraag nog niet kunt beantwoorden, omdat ... u bij de groep docenten hoort die de eerste stappen op het Internet nog moet zetten.

Drs H.F.Oattes is redacteur van KLEIO en leraar geschiedenis en maatschappijleer aan het Petrus Canisius College in Alkmaar.

De homepage van het Rijksarchief.

U heeft zich wellicht al serieus voorgenomen om dat Internet eens te verkennen, maar waar en hoe te beginnen? Kleio heeft geprobeerd een mini-handleiding samen te stellen, waardoor zelfs de meest onervaren docent eens kan rondsnuffelen op het Internet. U krijgt hier geen uitgebreide uitleg van het internet-jargon of technische beschrijvingen van allerlei mogelijkheden en moeilijkheden. Er is bewust gekozen u, met een minimum aan informatie, alleen die stappen aan te reiken, die nodig zijn voor een eerste rondgang op het bekendste deel van het Internet, het World Wide Web (WWW). Als uw interesse, na wat experimenteren, eenmaal is gewekt, dan is het vroeg genoeg voor de aanschaf van vuistdik-

ke handleidingen die u de finesses van het Internet bijbrengen. Kleio heeft tevens een aantal interessante historische vindplaatsen ("sites") voor u geselecteerd, zodat u snel en zonder veel zoekwerk op bekend terrein komt.

Aan de slag

Er wordt vanuit gegaan dat de computer Internet-gereed is en dat de gebruiker enige praktische computer-ervaring heeft.

Stap 1

Start de PC en start de Internet programmatuur ("WEB-browser"). Dit brengt u vaak op de "homepage" van uw Internet leverancier ("provider").

De muispijl verandert in een aanwijshandje als u over gekleurde en/of onderstreepte tekst of bepaalde afbeeldingen komt. Als u dan klikt krijgt u extra informatie over dat betreffende onderwerp ("hypertext").

Stap 2

U heeft belangstelling voor historische informatie, dus die moet opgespoord worden.

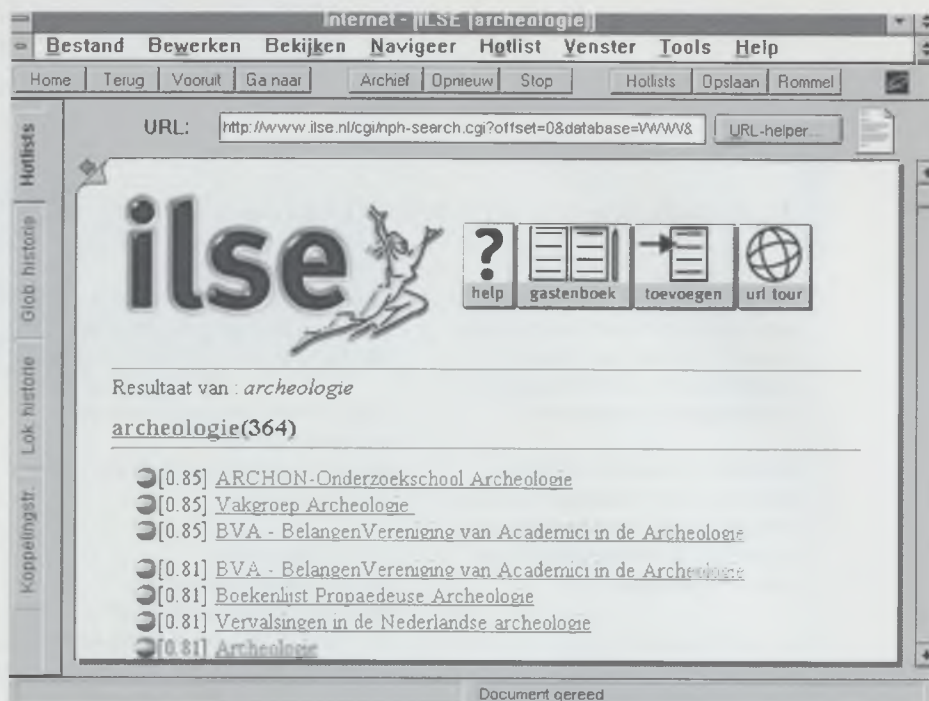
U kunt informatie krijgen op twee manieren :

- door rechtstreeks naar een **bekend adres** te gaan, of
- door met behulp van een **trefwoord** en een **zoekmachine** een aantal verwijzingen naar adressen te krijgen.

ad.a De snelste en eenvoudigste manier om aan historische informatie te komen is door rechtstreeks naar een bekend Internet adres ("site") te gaan. Afhankelijk van de programmatuur die u gebruikt, werkt dat (ongeveer) zo : Via de schermknop GA NAAR of via het pulldown menu NAVIGEER komt u in een venster GA NAAR URL. (Dit venster komt bij alle programma's voor). Waar de cursor knippert, typt u een Internet adres in het invoerveld, bijvoorbeeld:

http://www.archief.nl

U bevestigt deze opdracht en binnen korte tijd komt u, in dit geval, op de "homepage" van het Rijksarchief genaamd Geschiedenis on Line. Eenmaal hier aangeland kunt u door simpelweg te klikken op die plaatsen waar de muispijl verandert in een aan-

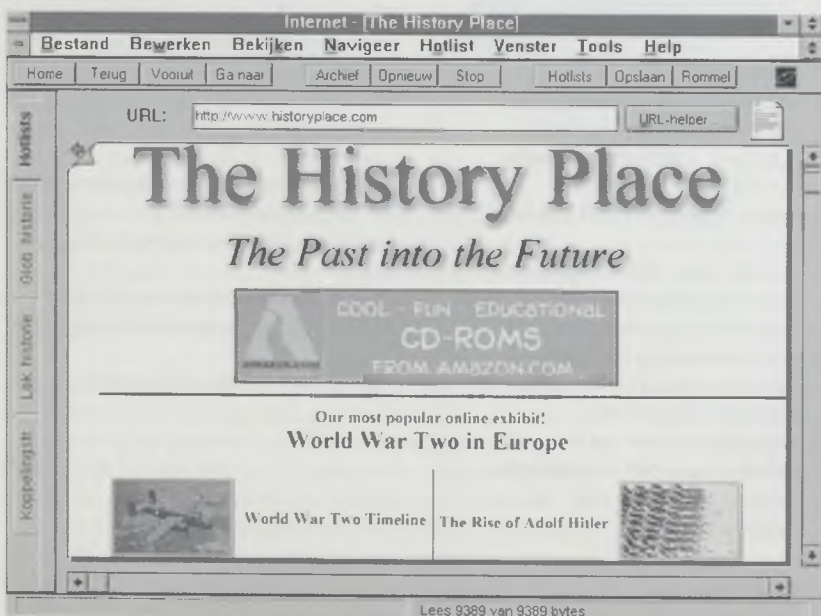
Voorbeeld van een Nederlandse zoekmachine.

wijshandje, doorschakelen naar andere pagina's of naar andere "sites". Verder op vindt u een lijst met historische sites die u op bovenstaande manier direct kunt bereiken en bekijken.

ad.b Indien u een speciaal onderwerp zoekt, dan kunt u het snelst via een trefwoord zoeken. De homepage van uw Internet provider heeft soms een rubriek ZOEKEN, die u, nadat u er op geklikt heeft, naar zoekmachines brengt. Deze speuren razendsnel het Internet af naar het door u opgegeven trefwoord en bieden u dan een aantal te bekijken Internetpagina's. U kunt zoeken in Nederland of wereldwijd.

Kies en klik op een genoemde zoekmachine, dat brengt u op de betreffende homepage. (Als er geen rubriek ZOEKEN beschikbaar is, gebruik dan het hierboven beschreven GA NAAR URL-voorbeeld en voer het adres van een zoekmachine in.

Hieronder vindt u twee zoekmachines en hun Internet adressen.) Klik op de lege invoerregel, voer uw trefwoord in en druk (afhankelijk van de zoekmachine) op ZOEKEN of SEARCH (U kunt een waarschuwingsbericht krijgen over een onbeveiligd document, maar dat kunt negeren. Het komt overigens bij elke zoekopdracht weer terug.) Bijvoorbeeld: U zoekt in Nederland via de zoekmachine ILSE met het trefwoord 'archeologie'. Na enige seconden krijgt u de zoekresultaten vermeld in het aantal "hits" (aantal keren dat uw trefwoord voorkwam op de doorzochte Internet-adressen) en tevens ziet u een geselecteerde lijst met adressen. Elk van deze adressen is onderstreept en/of heeft een afwijkende kleur ("hyperlinks") en deze

Deel van de Amerikaanse History Place homepage.

Historische sites op het Internet (selectie)

Veel van de hieronder genoemde sites zijn verzameld door Jeroen Koerten, vierdejaars student Geschiedenis aan de Hogeschool Rotterdam & Omstreken

Attentie: U moet de Internet-adressen zeer nauwkeurig invoeren, want een spatie of een punt te veel of te weinig maakt het adres onvindbaar.

Algemeen

<http://www.archief.nl>
Geschiedenis on Line

Een zeer geschikte site van het Rijksarchief om mee te beginnen. Doorschakelmogelijkheden naar andere historische sites (o.a.: genealogie, heraldiek, alle tijdvakken, archieven), historische boeken en discussie mogelijkheden.

<http://grid.let.rug.nl/ahc/hist.html>
WWW Services for Historians
Een zeer geschikte site met veel mogelijkheden van de Rijksuniversiteit Groningen.

<http://www.bubl.bath.ac.uk/BUBL/History.html>
Een algemene index uit Engeland die je verder verwijst naar historische sites.

<http://www.diku.dk/students/hrafn/history.html>
idem, uit Denemarken

<http://www.serve.com/ephemera/history/journalismlinks.html>
idem, uit de Verenigde Staten

Oudheid

<http://argos.evansville.edu>
Een speciale zoekmachine gericht op de oudheid en de middeleeuwen

<http://www.personal.umich.edu/~pfoss/Romarch.html>
Informatie over en index van sites die te maken hebben met het Romeinse rijk.

Middeleeuwen

<http://argos.evansville.edu>
Een speciale zoekmachine gericht op de oudheid en de middeleeuwen

<http://blah.bsuev.bsuev.edu/bt>
Bekijkt elk gedeelte van het tapijt van Bayeux.

<http://www.bway.net/~halsall/byzantium.html>
Informatie over Byzantium en Byzantijnse kunst.

Renaissance

<http://www.halcyon.com/howlevin/renaissance.html>
Interessante lijst van sites die op een of andere manier met de Renaissance te maken hebben.

Contemporaine geschiedenis

<http://www.worldwar1.com>
Het vertrekpunt voor veel informatie over de Eerste Wereldoorlog

<http://www.historyplace.com>
Een fraaie site met veel Amerikaanse geschiedenis (Burgeroorlog t/m J.F.Kennedy) en informatie over de Tweede Wereldoorlog

Diversen

<http://archweb.leidenuniv.nl/>
Alles over het archeologische bedrijf in Nederland.

<http://noord.bart.nl/~geodata/catg.html>
De stichting Geodata toont u een overzicht van geschiedenis-software.

Nederland 1780-1830
Internet-tentoonstelling
'Van revolutie tot rusthuis:
Kampen, Zutphen en Zwolle
tussen 1780 en 1830'
<http://www.obd.nl/1780.htm>

Op dit adres zijn afbeeldingen van archiefmateriaal, kaarten en prenten te vinden met betrekking tot gebeurtenissen en personen in de betreffende periode. Misschien is hier op de valreep voor het eindexamen iets heel leuk bij voor uw lessen!

kunt u allemaal gaan bekijken door er op te gaan staan, de muispijl wordt een aanwijshandje, en te klikken.

Gefeliciteerd, u bent nu aan het netsurfen ! U weet van te voren meestal niet of u op een knutsel-pagina van een hobbyist of op een wetenschappelijk verantwoorde pagina van een professionele instelling terecht komt. Het Internet zit vol verrassingen !

Stap 3

Via de TERUG of VOORUIT knoppen in de werkbalk, of soms met pijltjes op het scherm, kunt steeds de volgende of de vorige pagina bekijken. Op zo'n informatie-pagina vind u vaak weer andere doorschakelmogelijkheden ("links") naar hetzelfde of een gerelateerd onderwerp. Deze "links" zijn onderstreept en/of hebben een kleur die afwijkt van die van de andere tekst. Ga erop staan met de muispijl, deze wordt het aanwijshandje, u klikt en hup, daar surft u weer verder naar een volgend adres met nieuwe informatie. Dit proces kan zich, al naar gelang uw interesse, uithoudingsvermogen en telefoonrekening, eindeloos herhalen.

Stap 4

De mogelijkheid bestaat om gevonden informatie of afbeeldingen meteen te printen of op te slaan. In dat laatste geval moet u dan zo'n pagina "opslaan als/save as" een bestand op een (harde) schijf.

Stap 5

Interessante sites kunt u opslaan binnen een "Hotlist" of "Favorieten" of "Bookmark" bestand. Hierdoor kunt u er een volgende keer rechtstreeks, en dus veel sneller, naar toe. Raadpleeg de Helpfunctie op uw scherm voor de juiste procedure.

Enkele zoekmachines in Nederland :

Ilse <http://www.ilse.nl>
Search.nl <http://www.search.nl>

Enkele zoekmachines wereldwijd :

Altavista <http://www.altavista.digital.com>
Yahoo <http://www.yahoo.com>

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

In de Middeleeuwen brak nogal eens paniek uit onder de inwoners van een stad of dorp: onschuldige natuurverschijnselen of angstaanjagende politieke ontwikkelingen werden beschouwd als een teken van het eind der tijden. Pieter Eligh schrijft in *Leven in de eindtijd* over deze ondergangsstemmingen. Een boek dus over de onheilsmanak van 1518, de komst van de antichrist en de apocalyptische symboliek van de beeldende kunst. (Verloren, 299 blz., f59,-, ISBN:90 6550 284 X.)

Recent bronnenonderzoek heeft veel nieuw materiaal opgeleverd over Floris V. Achttien historici bekijken in *Wi Florens* de tijd waarin hij leefde. Zo schrijft De Boer over de handelsbetrekkingen van Holland en Zeeland, Van Winter over de landsheeren van de noordelijke gewesten en De Graaf over de kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek. (Matrijs, 366 blz., f75,-, ISBN: 90 5345 098 X.)

De roman *Het mooie leven in de oorlogen van anderen* van Alessandro Barbero speelt zich af in het begin van de negentiende eeuw. Hoofdpersoon is een jonge Amerikaanse diplomaat die een reis door Europa maakt. Barbero verweeft in z'n roman de Europese geschiedenis met de belevenissen van bekende historische figuren en fictieve personages. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het boek wordt vergeleken met het werk van Umberto Eco. Temeer omdat Barbero werkt op het Middeleeuws Instituut van de Universiteit in Rome (Bert Bakker, 518 blz., f55,-, ISBN: 90 351 1716 6.)

Wie was Willem van den Hull, die in 1778 in Haarlem werd geboren? Z'n vader was tuinknecht, z'n moeder verhuurde zich als voedster. Zelf werd hij onderwijzer en later kostschoolhouder. Geen opvallende levensloop dus. Maar Van den Hull schreef een *Autobiografie* over dat 'doodnormale' leven, en dat is wel bijzonder. Er bestaan namelijk niet veel autobiografieën uit het begin van de negentiende eeuw over zijn milieu (Verloren, 736 blz., f95,-, ISBN: 90 6550 134 7.)

Indischgasten van de Leidse hoogleraar Fasseur is een verzameling portretten van tijdgenoten van Multatuli. Wie gingen er eigenlijk naar Indië? Carrière makers en modelambtenaren of excentrieken en mislukkelingen? Fasseur laat in tien levensbeschrijvingen zien dat alle categorieën waren vertegenwoordigd. (Bert Bakker, 281 blz., f39,-, ISBN: 90 351 1813 8.)

Menig journalist en politicus heeft de afgelopen tijd geklaagd over de Nederlandse democratie. Verkokering, stroperigheid, centralisme: woorden die moeten aantonen hoe diep de politieke crisis is. Allemaal onzin, zegt politicoloog en Parool-journalist Michiel Zonneveld. In z'n boek *Het platte land* draait hij de zaken om: laten we nu maar trots zijn op onze democratie, dat is noodzakelijk om haar in stand te houden. (Prometheus, 145 blz., f24,-, ISBN: 90 5333 533.)

Madonna als Evita Perón. Niet iedereen in Argentinië was er blij mee: tegenstanders spotten zelfs pesticiden in bioscoopzalen om bezoekers af te schrikken. Waarschijnlijk worden ze nog kwader wanneer ze het boek van Nicholas Fraser en Marysa Navarro lezen. De auteurs vragen zich af of Evita een heilige volksheldin of een

zondige prostituée was: *Evita. De echte levens van Evita Perón*. (Bert Bakker, 284 blz., f29,90, ISBN: 90 351 1823.)

Uitgeverij Ars Scribendi is een nieuwe reeks begonnen: *Oorzaak & Gevolg*. Doel van de serie is jongeren uit te leggen hoe belangrijke gebeurtenissen in de twintigste eeuw in elkaar zitten. In ieder deel staat één thema centraal. De eerste twee delen gaan over het conflict in het Midden-Oosten en de opkomst van Japan. Ze zijn beide geschreven door de Britse historicus Stewart Ross. (Ars Scribendi, 76 blz., prijs per deel f29,50, ISBN: 90 5495 095 1 (Japan) en 90 5495 096 X (Midden-Oosten).)

Ruud Slotboom

LESPAKKET

Tom van der Geugten en Liane van der Linden, *Indisch in Nederland. Beeld en zelfbeeld van Indische Nederlanders* (KPC, Den Bosch 1996), Serie Bouwstenen voor intercultureel onderwijs, f49,50. Het les-pakket bestaat uit een docentenhandleiding, leerlingenhoeftjes op verschillende niveau's en een videoband.

Eindelijk een onderwijsleerpakket dat gaat over de grootste naoorlogse groep migranten in Nederland, de Indische Nederlanders van de eerste, tweede en derde generatie. De auteurs streven er naar de leerlingen inzicht te bieden in de integratie en de identiteitsontwikkeling van deze bijzondere groep instromers en stellen dat de daarbij opgedane kennis, inzichten en vaardigheden toepasbaar zijn op andere groepen migranten in Nederland.

Het onderwijsleerpakket bestaat uit werkboekjes voor vier verschillende niveaus (basisvorming / bovenbouw vbo-mavo / bovenbouw havo-vwo geschiedenis en bovenbouw havo-vwo maatschappijleer), een videoband met daarop twee korte films en een uitgebreide handleiding.

Voor wat betreft het beeld van Indische Nederlanders bevat dit pakket zeer geschikt materiaal. De handleiding geeft uitstekende achtergrondinformatie en schetst een helder beeld van de geschiedenis van en het leven in het voormalig Nederlands Indië voor, tijdens en na de Tweede Oorlog. Na de Japanse capitulatie in augustus 1945 volgde niet het verwachte herstel van het Nederlands gezag en de terugkeer naar het 'oude leventje', maar de strijd tegen de Indonesische nationalist die het land onafhankelijk hadden verklaard. De soevereiniteitsoverdracht in 1949 betekende niet, zoals de Nederlandse regering gehoopt had, dat de Indische Nederlanders massaal voor het Indonesisch staatsburgerschap kozen. Slechts 8 % in plaats van de verwachte 75 % gaf, in eerste instantie, het Nederlandse staatsburgerschap op. Het bewuste ontmoedigingsbeleid van de Nederlandse overheid ten spijt verlieten tussen 1946-1968 zo'n 300.000 mensen de nieuwe Republiek Indonesia.

De eerste videofilm *Helemaal opnieuw beginnen* (18 minuten) bevat goed gekozen fragmenten die een duidelijk beeld scheppen van de aankomst, opvang en inburgering van deze repatrianten. Deze laatsten voelden zich altijd al Nederlanders, maar werden door de bevolking alhier gezien als allochtonen. De film geeft ook een duidelijk beeld van de arrogantie en de betutteling van de Nederlanders en de bereidheid tot assimilatie van de Indische Nederlanders.

Het tweede deel van het project gaat over het zelfbeeld van de Indische Nederlanders en hierin is het veranderend overheidsbeleid in de jaren tachtig ten aanzien van migranten als keerpunt genomen. De Nederlandse overheid ging over van "assimilatie naar integratie met behoud van de eigen cultuur". Het waren vooral Indische Nederlanders van de tweede generatie die zich richtten op een herbeleving van

de Indische cultuur en geschiedenis. De tweede videofilm *Een Indische familie* (14 minuten) laat o.a. drie generaties uit de Indische familie Van den Broeke aan het woord. Hoe ervaren zij hun Indische achtergrond en wat doen ze met die ervaringen? Dit gedeelte van het pakket vereist een groot inlevingsvermogen van de gebruiker. Zeker de jongste leerlingen zullen veel moeite hebben met de culturele identiteitsontwikkeling die aan de orde komt.

Het is een verdienste van dit onderwijsleerpakket dat het de eigen geschiedenis van de Indische Nederlanders op een verhelderende wijze aan de orde stelt, los van allerlei Nederlandse economische, militaire en politieke belangen zoals de geschiedenis methoden altijd doen.

De verwachte toepasbaarheid van de met dit pakket opgedane ervaringen en inzichten op andere groepen migranten in de Nederlandse samenleving, komt geforceerd over. De auteurs komen in alle versies niet verder dan één enkele, en dan nog zeer algemeen geformuleerde, vergelijkingsopdracht die betrekking heeft op een andere groep migranten...

99% van de vragen en opdrachten gaan over de Indische Nederlanders. De minimale aandacht voor andere groepen is wel enigszins begrijpelijk, want geen enkele andere groep migranten laat zich vergelijken met de unieke Indische Nederlanders, die ondanks hun Indische afkomst en hun leven in de tropen, in veel opzichten gericht waren op Nederland. Hun band met de taal, het onderwijs, de religie, de cultuur, het Koningshuis (!) en hun Nederlandse zelfbeeld, droegen bij tot een moeizame, maar volledige integratie in de Nederlandse samenleving.

Huub Oattes

DAGBOEK

Thomas Mann, *Duitsland heeft me nooit met rust gelaten, Amerikaans dagboek 1940-1948, gekozen, vertaald en geannoteerd door Paul Beers (De Arbeiderspers, Amsterdam 1995), 367 blz., f59,90.*

Thomas Mann was misschien wel de bekendste Duitser, die Hitler naar de Verenigde Staten ontvluchtte. Hij was immers de schrijver van beroemde boeken als *Buddenbrooks* (1901), *Der Tod in Venedig* (1912) en *Der Zauberberg* (1924) en Nobelprijswinnaar in 1929. Uit de dagboek aantekening van Mann tijdens zijn ballingschap in de VS, heeft Paul Beers een selectie gemaakt.

De titel van die selectie, *Duitsland heeft me nooit met rust gelaten*, geeft de strekking van de aantekeningen goed weer. Voortdurend is Mann, die de ontwikkelingen in Europa op de voet volgt, er zich van bewust dat hij zijn culturele basis mist. Hij is zich ook terdege bewust van het falen van die culturele traditie. De titel is ontleend aan een zinsnede uit een Open Brief, die Mann in september 1945 schreef aan Walter von Molo, waarin hij uitlegt waarom hij niet naar Duitsland terug wilde keren. Een prachtige brief overigens, die zo in lessen gebruikt kan worden.

De dagboekantekeningen zeggen nog meer over Thomas Mann. Dat het eigenlijk een vervelende man was, die continu zeurde over pijntjes hier en pijntjes daar. Een voorbeeld: 22 maart 1943 is hij moe en depressief, op 1 april van dat jaar schrijft hij dat zijn keelkwaal nog zeer hinderlijk is. Op 6 april heeft hij hoofdpijn. En zo gaat het maar door. Tot in details wordt de lezer op de hoogte gehouden van zijn gezondheid. Dat zijn vrouw regelmatig de vervelende klusjes voor meneer Mann mocht opknappen, verbaast je nauwelijks meer na al dat gezeur.

Maar Mann was ook een uiterst gedisciplineerd werkend en levend persoon. Elke dag begon met schrijven, vooral aan *Dr. Faustus*. Daarna sociale verplichtingen, spelen met de kinderen, rusten, eten en soms uitjes. Je ziet *Dr. Faustus* groeien. Hoe gedisciplineerd blijkt ook uit zijn aantekeningen van 6 juni 1944, de dag van de invasie in Frankrijk en negenen-

zestigste verjaardag van Thomas Mann. Eerst komt de mededeling dat hij 69 geworden is, dan hoe laat hij opgestaan is en hoe het weer is. Vervolgens de geschenken die hij gekregen heeft, daarna pas de mededeling dat de invasie begonnen is en tenslotte wordt opgemerkt dat hij aan het slot van hoofdstuk XVII van zijn nieuwe boek geschreven heeft.

Naast dagboekantekeningen bevat dit boek ook de briefwisseling tussen Thomas Mann en zijn weldoenster Agnes Meyer en enkele politieke teksten van Mann uit 1945, waaronder de bovengenoemde Open Brief.

Het interessantst zijn uiteraard Mann's opmerkingen over de politieke gebeurtenissen. Die zijn vaak dermate boeiend dat de lezer het gezeur vergeet en uitzielt naar het aangekondigde vervolg.

Wim Rongen

PRIJSBOEK

**Reinout van der Heijden,
De vloek van Oesovo. Een dorps-
geschiedenis van Rusland
(Contact, Amsterdam/
Antwerpen 1996)
367 blz., prijs f39,90.**

De kluizenaar Eufemius riep in de dertiende eeuw een vloek uit over de welvarende visserstad Kaltsjoega. Volgens de legende verscheen de kluizenaar, die samen met de beren en de wolven in de bossen leefde, op een dag op de hoofdweg van Kaltsjoega. Hij riep de bevolking op om al haar aardse bezittingen uit de huizen te halen en voor hem op te stapelen op de weg. De vissers gehoorzaamden meteen, maar de rijke kooplui en de machthebbers van de stad lachten hem schamper uit. Eufemius ontstak daarop in zo'n woede dat hij de vissers de opdracht gaf om de huizen van de kooplieden leeg te halen. Nadat dit gebeurd was, hield de kluizenaar een toespraak over de gevaren van eigendom en de tweespalt die bezit en rijkdom in een samenleving kunnen veroorzaken. Hij gaf het bevel om de bezittingen te verbranden. Tijdens zijn donderpreek stierf hij echter en in de nacht haalden de mensen hun bezittingen terug. Kort na deze gebeurtenis werd de stad verzwolgen door de rivier de Moskwa.

Vijf eeuwen later werd op de plaats waar eens deze rijke visserstad stond Oesovo gesticht. In tegenstelling tot het Middeleeuwse Kaltsjoega bestaat Oesovo nog steeds, ook al wordt het volgens de bewoners nog achtervolgd door de vloek die de kluizenaar ooit heeft uitgesproken.

Oesovo is een gehucht op vijftien kilometer van de stadsgrenzen van Moskou. Door zijn ligging vlakbij de centrale macht van Rusland is het dorpje vanaf de Tsarentijd tot heden een geliefde plek geweest voor de machthebbers om bij te komen van de spanningen en intriges van de hoofdstad. Tsaar Alexander II had er een paleis, maar ook

de communistische leiders Stalin, Chroesjtsjov en Gorbatsjov hadden er datsja's. Dit had ingrijpende gevolgen voor de kleine gemeenschap die voornamelijk uit boeren bestond. Reinout van der Heijden, correspondent in Moskou voor het *Financieele Dagblad*, gebruikt de vloek van Oesovo als een rode draad om aan te geven hoezeer de belevingswereld van de rijken en machthebbers verwijderd is van de opvattingen en levenswijze van de Russen op het platteland. Het boek is een geschiedenis van een dorp die ook te lezen is als een geschiedenis van Rusland in zijn geheel. De auteur behandelt de Tsarentijd, de Russische Revolutie en de collectivisering, het schrikbewind en de industrialisering ten tijde van Stalin, de dooi van Chroesjtsjov, het aantrekken van de teugels door Brezjnev, de Perestrojka

van Gorbatsjov en de opkomst van de vrije markt onder Jeltsin. Van der Heijden gaat uitgebreid in op de manier waarop deze gebeurtenissen in een kleine boerengemeenschap verwerkt werden en legt daarbij de nadruk op het alledaagse leven. Hij schuwt de anekdote niet waardoor het boek aan leesplezier wint en het ook uitermate geschikt is om tijdens lessen over Rusland aan bod te laten komen.

De vloek van Oesovo geeft een boeiend beeld van de Russische geschiedenis en hoe deze, bij tijd en wijle bizarre, geschiedenis de mentaliteit van de 'gewone' Rus op het platteland heeft gevormd. Een ding wordt duidelijk na lezing van dit boek: wie er ook de macht heeft in het nabijgelegen Moskou, na al de teleurstellingen uit het verleden geloven de burgers in Oesovo het wel en kijken met de nodige walging naar de woningen van de voormalige machthebbers.

Martin Gebraad

Onlangs kreeg dit boek de Prix des Ambassadeurs in Nederland en werd het in België genomineerd voor De Gouden Uil in de categorie non-fictie.

Kleiookrant

Commissie Havo/Vwo

Eindexamenbesprekingen

Naar aanleiding van een aantal reacties die de Commissie Havo/Vwo deze zomer en nazomer ontving van VGN-leden over de eindexamens en de bespreking daarvan in mei, willen we proberen in het onderstaande een kijkje in de keuken te geven. Graag willen we het wat, hoe en waarom van de eindexamenbesprekingen uitleggen en en passant willen we 'nieuw bloed' werven om die besprekingen te blijven houden. Niet door een mooi verhaal te schilderen, maar door eerlijk aan te geven wat de status, de functie en de (on)mogelijkheden van die eindexamenbesprekingen zijn.

Al jaren bestaat de gewoonte om eindexamenbesprekingen te organiseren. Gezien de riante bezoekersaantallen blijkt dat een gewaardeerde activiteit te zijn. Dit is een van de manieren waarop een vakvereniging zich nuttig maakt voor zijn leden. Tijdens deze besprekingen wordt er van gedachten gewisseld over het laatste CE. Elk jaar blijkt immers weer dat er discussie mogelijk is over de interpretatie van de stofomschrijving, vragen en antwoorden. Gezien de opkomst voorziet de VGN in een behoefte. Hoe gaat de organisatie van die besprekingen in zijn werk? Allereerst willen we benadrukken dat het gaat om een 'particulier' initiatief. De besprekingen worden niet georganiseerd in opdracht van het CITO of het CEVO en de voor-

zitters van de besprekingen zijn dan ook niet verbonden aan de totstandkoming van het examen, het correctiemodel of de bepaling van de cesuur. De eindexamenbesprekingen worden georganiseerd door leden en voor leden. Wat er besproken wordt, heeft dan ook geen formele status.

Jaarlijks besteedt de Commissie Havo/Vwo op een vergadering in januari aandacht aan de organisatie van die besprekingen. Voorzitterslijsten van voorgaande jaren worden doorgeploegd. Wie wil en kan voorzitter zijn en voor welk schooltype? Vervolgens benaderen we mensen die uit die lijsten naar voren komen. Dat leidt tot positieve reacties en tot afwijzingen. Mensen hebben bijvoorbeeld door hun werkzaamheden dit jaar geen tijd of hebben geen eindexamenklassen. Vaak gaat een dergelijke reactie gelukkig gepaard met een suggestie: bel die of die maar eens. Met wat telefonades lukt het dan meestal wel om in vrijwel elke regio een VGN-lid bereid te vinden het voorzitterschap van de regionale eindexamenbespreking op zich te nemen. De routiniers weten dat het gaat om liefdewerk; in ruil voor een bedankje en reiskosten verklaren zij zich bereid om al snel na het examen te corrigeren, gewapend met die kennis naar een Centrale Vergadering in Utrecht te komen en daar te bespreken hoe het correctiemodel geïnterpreteerd moet/kan worden. Tevens wordt er in die centrale vergadering een eerste inventarisatie gehouden van mogelijke positieve en negatieve kritiek op het examen of onderdelen daarvan.

Van de 'afspraken' op die vergadering wordt een verslag gemaakt en dat wordt aan de voorzitters van de regiobesprekingen toegezonden. Zij staan vervolgens voor de klus om tijdens de regiobijeenkomst de besprekingen te leiden. Er is dan wat houvast aan de 'afspraken' die in Utrecht gemaakt zijn, maar nogmaals, die hebben alleen een dienende status.

Het is daarom weleens wat spijtig als je achteraf de verslagen van die regiovoorzitters leest en tussen de regels door merkt dat er soms wordt gedacht dat zij namens officiële instanties optreden. Dat is niet zo. Als er iemand iets te verwijten valt, hen niet. Zij proberen alleen omwille van de kwaliteit van het geschiedsonderwijs en het CE enige overeenstemming te bereiken bij de correctie. Uit de aard van ons vak immers leiden vele wegen naar Rome en de correctiemodellen geven er vaak maar één.

Na de vergaderingen sturen de voorzitters de belangrijkste op- en aanmerkingen uit hun regio naar een centraal punt. Vervolgens proberen twee leden van de Commissie Havo/Vwo deze tot een handzaam geheel samen te vatten. Die samenvattingen gaan naar het hoofdbestuur van de VGN en afschriften worden verzonden naar CEVO en CITO. Daarmee houdt de bemoeienis van de VGN op. Meer kan de vakvereniging ook niet voor zijn leden doen op dit vlak.

Is het dan geen nutteloos werk? Nee. De organisatie van eindexamenbesprekingen is een belangrijke service aan de leden van de VGN en aan het

onderwijs in geschiedenis in het algemeen. We vinden het prettig dat zich elk jaar weer voldoende mensen bereid verklaren om hun energie en tijd te besteden aan het voorbereiden en het leiden van een regiobespreking. Examens veranderen, er wordt wat met de kritieken gedaan, ook al lijkt dat misschien maar weinig. Het is namelijk zo dat op het moment dat de besprekingen van het CE uit dit schooljaar worden gehouden, het volgende examen al weer bijna klaar is. Alle reacties die we doorlopen hebben daarom alleen op lange termijn effect. 'Panta rhei', maar wel langzaam. Volgens ons structuurbegrip continuïteit en verandering moeten wijzelf daar zeker oog voor hebben.

We hopen dat we in het bovenstaande omtrent eindexamenbesprekingen wat meer duidelijkheid hebben gegeven. We hopen ook dat we nu een aantal van onze VGN-leden en collega's overtuigd hebben dat regiobesprekingen het waard zijn om te houden. We hopen dat we zelfs leden zo enthousiast hebben gemaakt, dat ze zich aanmelden als voorzitter. Sommige regiobesprekingen zijn zo druk bezocht dat het wat ons betreft geen luxe zou zijn als daar een dubbele vergadering gehouden zou kunnen worden.

Nadere vragen, reacties of aanmeldingen voor de komende ronde CSE-besprekingen ziet de Commissie Havo/Vwo graag tegemoet bij voorzitter Jos van Ginkel (tel. 0318-418250) of secretaris Genio Ruesen (tel. 0572-357388).

Commissie Basisvorming

*De tweede generatie
BAVO-toetsen
verbeterd, gevarieerd,
losbladig en zelf samen te
stellen!*

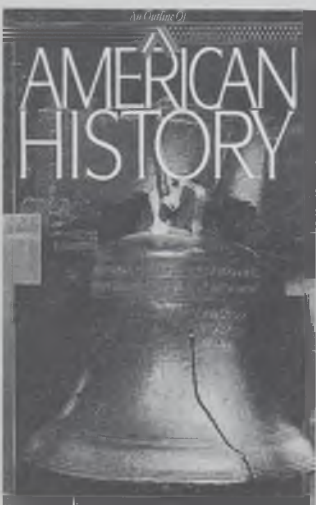
Enige TIPS komen waarschijnlijk van pas als u een toets gaat voorbereiden. Eén toets moet worden afgenomen en gecorrigeerd volgens het correctievoorschrift; meer toetsen mag, al dan niet met knippen en plakken. De scoringscijfers moeten aan het Cito worden gerapporteerd: de inspectie hoeft u slechts mee te delen welke toets er op uw school werd afgenomen. Het katern met richtlijnen ter beoordeling van de toets omgevingsonderwijs is voor u en voor ons nog een ontdekkingsreis, maar daarnaast heeft u wat ons betreft de keuze uit vier gelijkwaardige mogelijkheden (geschiedenis 2x, staatsinrichting 2x).

Geef de leerlingen duidelijke instructies en:

kopieer de bijgeleverde pagina's van het desbetreffende losbladige antwoordboekje, want anders leidt dit **onherroepelijk tot fouten** (w.b.).

Geschiedenisprijs voor leerlingen

Bij de Amerikaanse Ambassade kan door docenten in de examen-

klassen voor hun 'uitverkoren leerlingen' het boek *An Outline of American History* worden aangevraagd. Afhankelijk van het aantal liefhebbers zijn er één of meer exemplaren per docent beschikbaar.

U kunt de boeken schriftelijk aanvragen bij mw. T. de Groot, Embassy of the USA Lange Voorhout 102, 2514 EJ Den Haag.

De Belgische troon of het volk zonder hoofd. Collectie Historisch Museum Apeldoorn.

geschiedenis bij vraag 7, 8, 10, 11 en 12; w.b. staatsinrichting bij vraag 12 en 16).

In de vaardigheidstoets geschiedenis klimmen de vragen op in moeilijkheidsgraad;

dit kan u helpen het niveau af te bakenen.

In de toets staatsinrichting constateerden we bij vraag 12 een fout. Europees Parlement en Tweede Kamer vormen toch niet het bestuur van respectievelijk Europa en ons land?

En het niveau? Vanaf mavo moeten, met gebruik van de voorgeschreven antwoordbladen, de vier toetsen goed te maken zijn, mede omdat de inleiding op diverse vragen moeilijker is dan de uiteindelijke vraag. Voor (i)vbo-leerlingen is het geen sinecure, maar het is zeker het proberen waard.

Voor uw ervaringen houden zich aanbevelen, A. van Leersum en M.J. Boonekamp, namens de Commissie Basisvorming

1830 Holland - België

een conflict in spotprenten

In 1830 ging de afscheiding van België met het nodige tumult gepaard; niet alleen militair, maar ook op papier. Iets van dat tumult is te zien op een tentoonstelling van spotprenten uit die tijd.

Bent u geïnteresseerd in dergelijke spotprenten dan zijn deze nog tot 31 maart te zien in het Historisch Museum Apeldoorn. De tentoonstelling sluit aan op het eindexamenonderwerp Nederland van dit en volgend jaar en er zijn lespakketten bij gemaakt op mavo- en op havo/vwo-niveau. Deze zijn op aanvraag beschikbaar.

Historisch Museum Apeldoorn
Raadhuisplein 8
Verdere informatie:
tel. 055-5788429/5216129;
fax 055-5221680.

Korte Prinsengracht gezien naar de Brouwersgracht en de Lindengracht, maart-april 1909. Foto: G.H. Breitner

48

Breitner fotograaf van Amsterdam

Een tweede tentoonstelling van korte duur (tot en met 27 april) is te zien in het Gemeentearchief in Amsterdam. Daar zijn foto's van stadsgezichten te bekijken gemaakt door de schilder Breitner.

Bij de tentoonstelling is een boek verschenen waarin de foto's zijn opgenomen, voorzien van uitvoerige beschrijvingen en verwijzingen door Anneke van Veen, conservator fotografie van het Gemeentearchief en met bijdragen van de kunsthistorici Rieta Bergsma (VU) en Tineke de Ruiter (RUL), prijs paperback f49,50.

Tevens is hiermee het Gemeentearchief Amsterdam opgenomen in de vaart der volkeren en dus geïntroduceerd op het World Wide Web. De Internet-tentoonstelling van Breitner is te zien op www.amsterdam.nl/gemeentearchief.

Gemeentearchief Amsterdam, Amsteldijk 67

De Moedernegotie

In januari en februari werd een achtdelige radio-documentaire uitgezonden gewijd aan de handel op de Oostzeestaten. Aan de orde kwamen: Afl 1: De Hanze in de Nederlanden (Zwolle, Brugge, Antwerpen) Afl 2: De Moedernegotie in Holland (Amsterdam, Hoorn) Afl 3: de Noord-Duitse Oostzeesteden (Lubeck, Wismar, Rostock, Stralsund) Afl 4: De Poolse delta (Gdansk, Elblag en Pruisisch Holland) afl 5: Letland (Riga en Sigulda) Afl 6: Skandinavië (Stockholm, Kopenhagen, de Sont) Afl 7: Rusland (Archangel) Afl 8: Rusland (St. Petersburg)

U kunt deze serie (4 cassettes) bestellen door f45,- over te maken op girorekening 314937 t.n.v. VPRO Publieksservice te Hilversum onder vermelding van 'OVT Moedernegotie'.

Een verslag van het WIEG-seminar op 15 februari 1997 te Utrecht

Meer dan 50 collega's namen op hun vrije zaterdag deel aan een Wiegseminar getiteld 'Visies op het groot overzicht in de tweede fase', waarbij het zou gaan om de vragen: Wat moeten leerlingen leren en weten over geschiedenis en staatsinrichting na de Tweede Fase? En hoe kan het algemene overzicht verstaald worden binnen de nieuwe eindtermen?

Voorzitter Joke van der Leeuw memoreerde in haar inleiding het artikel in *Trouw* van 7 februari jl. ('Wie werd waar geboren en zo niet waarom: geschiedenis is geen nationale quiz') waarin Maria Grever en Jan Sniekers uitdrukkelijk hebben gewezen op het feit dat niet eerder zoveel historische kennis is voorgeschreven als met de nieuwe examenprogramma's.

Blom

Het ochtendprogramma bestond uit lezingen van de hoogleraren H. Blom en W. van der Dussen. In een mild en optimistisch betoog wees de eerste op de noodzaak in het geschiedenisonderwijs "een brede oriëntatie te kiezen in combinatie met concrete feitelijke gegevens en begrippen ... Hoewel een algemeen aanvaard en volledig overzicht natuurlijk een illusie is, dient goed geschiedenisonderwijs wel een perspectief - of voor mijn part perspectieven - op zo'n algemeen overzicht te geven." Wat betreft basis- en voortgezet onderwijs vatte Blom als volgt samen: "Voor wie, zoals ik, gelooft in de eigen verklarende kracht van een goed gestructureerd historisch-betogend verhaal, is het centraal stellen van feiten (en dus ook het leren ervan) voor een goed geschiedenisonderwijs noodzakelijk. Waarom dat voor geschiedenisonderwijs onaanvaardbaar zou zijn, ter-

wijl niemand bezwaar maakt tegen het leren van woordjes bij het onderwijs in de moderne talen, ontgaat mij ten ene male."

Typerend was de wijze waarop Blom de kern Discussie telkens omzeilde door middel van dergelijke karikaturen en generalisaties; alsof iemand ooit heeft beweerd tegen het leren van feiten te zijn. De vergelijking met talen was verhelderend, omdat bij die vakken juist een vergelijkbare discussie wordt gevoerd over het stampen van woordjes-zondermeer.

Bij het bepleiten van feitenkennis kwam Blom eigenlijk niet verder dan het noemen van belangrijke zaken, zoals de ontwikkeling van wetenschap en technologie, zonder zich uit te spreken over een concrete uitwerking daarvan. Wat betreft historische vaardigheden nam hij ruiterlijk de ooit aan zijn pen ontglipte kwalificatie 'kunstjes' terug, al bleef hij van mening dat "bronnenstudie" ook op het vwo bij de beschikbare aantallen uren niet veel meer kan zijn "dan een wellicht aardige illustratie hoe een historicus werkt." Ten aanzien van vakoverstijgende vaardigheden vond Blom dat deze besproken moeten worden in het "gezamenlijk beraad op een school". "Bij de specifieke vragen over de inhoud van het geschiedenisonderwijs behoren zij geen rol van enige betekenis te spelen."

Kenmerkend voor zijn hele betoog was het feit dat Blom zijn argumenten vooral ontleende aan zijn persoonlijke ervaringen, bijvoorbeeld als gymnasiast, waarmee hij in mijn ogen vooral zijn beperkte kennis van het huidige basis- en voortgezet onderwijs duidelijk maakte.

Liefde voor kennis en/of de ochtendkrant lezen

Van der Dussen

Van der Dussen begon zijn betoog met een verwijzing naar het boekje *Wat is geschiedenis?* waarmee hij in 1971 met Dalhuisen de kwestie van vaardigheden en benaderingswijzen expliciet aan de orde heeft gesteld. De titel van het in 1993 door de Wieg uitgegeven *Geschiedenis: wat is dat?* is een knipoog naar dit vroege pleidooi om leerlingen te leren zich kritisch met het verleden in relatie met heden en toekomst bezig te houden. Het was een reactie op het zeer kennisgerichte onderwijs in die tijd. *"Er is in zoverre een groot verschil met de situatie van 25 jaar geleden dat thans alom wordt erkend dat het geschiedenisonderwijs niet meer gegeven kan worden zoals dat toen gebruikelijk was. Over het hoe het dan wel moet is enige commotie ontstaan en in diverse media wordt hier heftig van mening verschild. Wij kunnen er ons allen in verheugen dat het tot in invloedrijke politieke kringen als een belangrijke problematiek wordt gezien"*, aldus de geschiedsfilosof die daarbij natuurlijk verwees naar VVD-leider Bolkestein. Met betrekking tot inhoud en

vaardigheden stelde Van der Dussen uitdrukkelijk dat deze natuurlijk nooit gescheiden van elkaar mogen worden gezien. *"Het gaat natuurlijk ook om een kennis van het verleden. Het door sommige met zoveel nadruk naar voren gebrachte 'grote overzicht' behoort wel degelijk een belangrijk element van het geschiedenisonderwijs te vormen. Hoe dat moet gebeuren is een andere zaak en een uitdaging voor didactici, uitgevers en auteurs."*

Met deze laatste zin mochten de aanwezige didactici, uitgevers en auteurs, maar vooral de docenten het doen. Op het moment dat de stofkeuze-problematiek werkelijk aan de orde leek te komen - de discussie waarom het feitelijk draait in basis- en voortgezet onderwijs - liet ook Van der Dussen het afweten.

Uit de rest van zijn betoog bleek ook zijn beperkte kennis van de even zo geschiedsfilosofische discussie die zich bij de vernieuwing van het huidige geschiedenisonderwijs afspeelt, waarbij het gaat om de vraag: hoe kunnen we het beste verplicht te stellen stof kiezen - als samenleving, als

school, als auteur, als docent - rekening houdend met de ontwikkeling van het kind, de 'breedte' van de wetenschap, de snelle ontwikkeling van onze samenleving en vooral ook: de beperkte lestijd?

Al met al was het interessant weer eens te kunnen constateren hoe vanuit de universitaire wereld naar het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting wordt gekeken. Hoewel beide sprekers hun beweringen fraai vorm wisten te geven, bleken hun lezingen voor insiders weinig nieuws te bevatten. Dat gold ook voor de na afloop in verband met de aanwezige Britten in het Engels gevoerde discussie. Typerend vond ik de uitspraken *"I love knowledge!"* (Blom) en *"History is also reading the morning paper"* (Van der Dussen).

From Plato to Nato?

Het middagprogramma bestond uit twee workshops, verzorgd door Michael Riley en Christine Council, die zich onder meer bezighouden met de herziening van het Engelse national curriculum. Interessant was het om te horen hoe in Engeland inhoudelijke kennis in voorschriften wordt omschreven, bijvoorbeeld voor de leeftijdsgroep 11-14 jaar: *"Pupils should be taught: - to use dates, terms and conventions that describe historical periods and the passing of time: eg era, medieval, Reformation, Industrial Revolution, Hanoverian, Georgian. (...) - to develop overviews of the main events and changes, both within and across periods, by making links between the content in different study units and between local, British, European and world history."*

Met hun inspirerend enthousiasme maakten de twee Britse collega's op praktische manier vooral duidelijk hoe jonge

leerlingen concreet bezig kunnen zijn met exemplarische thema's in relatie met overzichts-kennis. Met deze "happy balance" tussen chronologisch overzicht en thematische benadering werd echter voorbijgegaan aan tal van haken en ogen van het thema van deze seminar: het groot overzicht in de Tweede fase.

Het was een gezellige en boeiende dag, die jammer genoeg beperkt heeft bijgedragen aan het vinden van oplossingen voor de leerstofkeuze-problematiek. Hulde aan de Wieg voor het initiatief en de goede organisatie.

Tom van der Geugten

Op de foto's: Aanwezigen met de interruptiemicrofoon (Links: Ronald Donk; Boven: Arie Wilschut)

Ingezonden brief

In december 1996 werd *Het Kollumer Oproer van 1797* door B.K. van der Veen besproken. Van de auteur ontvingen we deze reactie.

Zutphen, 20 december 1996,

'Laat ik beginnen met de constatering dat de 'recensie' die naam eigenlijk nauwelijks verdient: het lijkt meer een neerslag van een lezing, en nog wel een zeer oppervlakkige lezing, van de flaptekst van mijn boek te zijn. Voorbeeld; in de 'recensie' wordt me het volgende verweten: 'Nergens staat wie er nu eigenlijk waarom en wanneer in Kollum in oproer kwamen'. Even los van het slechte Nederlands (heeft behalve de recensent iemand ooit gehoord van de uitdrukking 'in oproer komen?'), is dit pertinent onjuist. De titel van mijn boek verwijst al direct naar het jaar 1797, en zelfs de flaptekst maakt al melding van de precieze dagen waarop het oproer plaats vond: 3,4 en 5 februari 1797. En waarom? Citaat uit mijn eigen flaptekst: 'Het Kollumer Oproer ... was allereerst een spontaan protest tegen de inschrijving voor de Nationale Burgerbewapening ...'. En de wie? Tja, ik moet bekennen dat ik die groep niet vermeld heb in de flaptekst, maar, o schande, in het eerste hoofdstuk van mijn boek (dat daar vrijwel geheel aan gewijd is)! Voor wie niet verder leest dan de buitenkant inderdaad ongehoord, maar voor een enigszins welwillende lezer iets dat hij/zij van mij zou mogen verwachten.

Als de recensent stelt dat de inleiding hem niet veel wijzer heeft gemaakt over het Kollumer Oproer, dan is dat zeker juist. Echter, de inleiding stelt hem in staat het oproer in de ietwat bredere context van de Frans-Bataafse tijd te zien, en pas de genummerde hoofdstukken hebben de bedoeling hem wijzer te maken over het eigenlijke oproer. Een kwestie van elementaire schrijftechniek, dunkt me, maar blijkbaar niet overbodig die maar eens nadrukkelijk te noemen.

Dan de voor mij bevreemdende opmerking 'de bronfragmenten ... zijn vanuit de persoonlijke mening van de auteur min of meer vooraf al geïnterpreteerd'. Voor de tweede keer: los van het slechte Nederlands, stel ik me voor dat het nu juist de taak van een historicus, zelfs van een amateu-

toricus, is, zijn bronnen hoogst persoonlijk te 'interpreteren'. Mensen als Huizinga, Braudel, Duby, om maar een paar namen van historici te noemen, doen niet anders, en *moeten* dat ook doen om iets zinnigs over dat verleden te kunnen zeggen. Mocht ik hier en daar een onjuiste of scheve voorstelling van zaken gegeven hebben, dan is dat voor de lezer van mijn boek zeer goed controleerbaar: hij kan de citaten gewoon lezen en eventueel zijn eigen conclusies trekken, en dat lijkt mij een zeer acceptabele situatie.

Een zin als 'de auteur beweert regelmatig dingen waarvan je tenen krommen' lijkt mij een recensent onwaardig. Natuurlijk trek ik het boetekleed aan alleen al bij de gedachte dat ik iemand bij een naderende winter het onmogelijk maak met gekromde tenen fatsoenlijk te kunnen schaatsen. Toch lijkt het me van meer belang dat de recensent gewoon voorbeelden geeft van die tenenkrommende beweringen, om de lezer van de 'recensie' in staat te stellen een dergelijke bout (en afkrakende) bewering te controleren.

Als laatste lijkt me dat een verwijzing naar mijn Fries-zijn (althoewel, ik woon al vanaf mijn twintigste in het buitenland, en mijn Friese paspoort is dan ook al lang verlopen!) me plaatst in de hoek van een nogal folkloristische regionale geschiedschrijving. Blijkbaar was mijn eigen verwijzing (in de eerder genoemde flaptekst!) naar mijn oorspronkelijk Fries-zijn voor de recensent onverklaarbaar. Zeer begrijpelijk als hij het eigenlijke boek niet gelezen heeft. Waarom eigenlijk die vermelding? Omdat natuurlijk de oproerkraaiers hun verklaringen in het Fries aflegden en omdat diezelfde verklaringen door mensen werden opgetekend die een vaak gebrekkige, sterk door het Fries gekleurde, kennis van het Nederlands hadden. Een alleszins relevante verwijzing dus.

Dr. B.K. van der Veen,
anglist.

Examenvoorbereidings-toetsen

Cito

Leraren van vbo-mavo C/D examenklassen die met het oog op de examens van 1997, en van later jaren, graag direct van het CITO willen weten wat ze op het gebied van structuurbegrippen en vaardigheden aan opgaven kunnen verwachten worden met deze voorbereidingstoetsen goed bediend.

Voor f60- levert het CITO in een stevige kartonnen map naast een losbladige voorbereidingstoets (43 blz. met 37 opgaven, plus een correctievoorschrift) voor het examen van 1997 en voor de helft van het examen van 1998 ook nog een bloemlezing uit eerdere examens met 51 vraagvoorbeelden (met een correctievoorschrift en met informatie over de feitelijke gebleken moeilijkheidsgraad van deze opgaven). In de bijbehorende handleiding van 22 pagina's wordt niet alleen op het praktisch gebruik en de beoordeling van beide opgavenverzamelingen ingegaan maar ook op de structuurbegrippen zelf. Door deze duidelijke presentatie krijgt de lezer een goed beeld van wat de vbo-mavo exam makers over de strekking en toetsing van dit nog vrij nieuwe examenonderdeel denken. Zo'n verhelderend kijkje in de keuken is een sympatiek idee. Wie nu deze bundel gebruikt biedt niet alleen zichzelf maar dit examenjaar meteen ook de kandidaten uitzicht op een aantrekkelijk stuk zekerheid en zelfvertrouwen.

Voor extra informatie over dit CITO-initiatief kunt U de advertentie in Kleio 10-1996, blz. 47 raadplegen. Bestellingen bij de afdeling klantenservice van het CITO, tel. 026-3521590.

*Europese Beweging
Nederland*

GEEN LES MEER IN HET NEDERLANDS??

40 JAAR VERDRAGEN VAN ROME

Krijgen we binnenkort een gemeenschappelijk Europees onderwijssysteem? Is mijn diploma in elke lidstaat geldig? Wat betekent het vrije verkeer van personen? Kan Nederland haar eigen drugsbeleid blijven uitvoeren? Wat houdt de EMU in? Wat is de Euro? Wanneer krijg ik mijn loon in Euro's uitbetaald? Gelden overal dezelfde sociale voorzieningen?

Om een antwoord te geven op deze vragen is het handig veel af te weten van de geschiedenis van Europese integratie. Deze kans krijgt u met een speciale uitgave van *Europa Periodiek*, het themablad van de Europese Beweging Nederland (EBN). Op 25 maart van dit jaar komt de EBN namelijk met een speciaal nummer om de ondertekening van de EEG-en Euratom verdragen 40 jaar geleden te Rome te herdenken.

Mocht U belangstelling hebben voor deze speciale uitgave van *Europa Periodiek*, dan kunt u een briefje sturen aan het onderstaande adres. Aan de bestelling zijn geen kosten verbonden.

In de speciale uitgave van *Europa Periodiek* zult u vinden:

- een overzichtsartikel over het ontstaan en resultaten van 40 jaar verdragen van Rome;
- vier interviews met Nederlanders die zeer nauw betrokken zijn geweest bij het ontstaan van de verdragen van Rome dan wel bij het werken aan het proces van Europese integratie op basis van deze verdragen. U krijgt zo een blik in de keuken;
- direct bruikbaar leerlingmateriaal geschikt voor de bovenbouw (4 pagina's)

Europese Beweging Nederland, Riouwstraat 137, 2585 HP Den Haag, Telefoon: 070-3541144, Telefax: 070-3587606

51

De integratie van Oost- en West-Duitsland

leerlingenboek

Duitsland Instituut bij de Universiteit Amsterdam

Het Duitsland Instituut

heeft in het kader van de nascholingscursus over

"De integratie van Oost- en West-Duitsland"

lesmateriaal ontwikkeld voor leerlingen in het voortgezet onderwijs (bovenbouw HAVO, VWO). Met behulp van bronnen, statistieken, begeleidende teksten en opdrachten wordt de integratieproblematiek in Duitsland na de val van de Muur inzichtelijk gemaakt.

Het leerlingenboek en docentenboek kunnen worden gebruikt voor de vakken geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer, economie en Duits.

Prijs Leerlingenboek (96 pag.): f 5,- (excl. verzendkosten)

Prijs Docentenboek (94 pag.): f 15,- (excl. verzendkosten)

Bestelling: Duitsland Instituut, Herengracht 487, 1017 BT Amsterdam o.v.v. Lesmateriaal.

Tel. 020- 525 3699/0; fax. 020-525 3693, E-Mail: DIA@simplex.nl

R

Vijftien lesbrieven over de geschiedenis van Rotterdam

In 1997 bestaat het Historisch Genootschap Rotterdamum vijftig jaar. Ter gelegenheid daarvan is samen met de Erasmus Universiteit een lesproject ontwikkeld over de geschiedenis van Rotterdam. De vijftien lesbrieven zijn bedoeld voor leerlingen van 4 en 5 havo en 5 en 6 vwo die geschiedenis/staatsinrichting in hun eindexamenpakket hebben. De lesbrieven zijn samengesteld door prof.dr. J. van Herwaarden, mw. drs. M. van der Heijden en drs. C. van Horzen (Erasmus Universiteit Rotterdam), dr. P.Th. van de Laar en dr. A. van der Schoor (Rotterdams Gemeente-archief).

Middeleeuwen

- Lesbrief 1: Het ontstaan van Rotterdam, uiteengezet aan de hand van het sluisje in de dam in de Rotte. Het ontstaan en de eerste groei van de nederzetting tot en met het optreden van Wolfert van Borselen tegen het einde van de dertiende eeuw.
- Lesbrief 2: De nederzetting nam dusdanig toe aan belang, dat zij in 1340 van de Hollandse graaf Willen III stadsrechten kreeg en in 1358 werd ommuurd. Enkele karakteristieke bepalingen uit het stadsrecht komen hier aan de orde.
- Lesbrief 3: De bevolkingsgroei betekende een impuls tot de bouw van de Laurenskerk en de vergroting van het stadsgebied, geïllustreerd aan de hand van een kaart van circa 1560.
- Lesbrief 4: Het dagelijks leven, met bijzondere aandacht voor het brandgevaar van een middeleeuwse stad.
- Lesbrief 5: Hoekse en Kabeljauwse twisten in Rotterdam en het optreden van Jonker Frans van Brederode in 1489-1490.

De zeventiende eeuw

- Lesbrief 1: Het nieuwe Rotterdam; vergelijking tussen de kaart van 1560 en kaarten uit resp. 1599 en 1626: immigratie en stadsuitbreiding.
- Lesbrief 2: De Rotterdamse stadssecretaris Johan van Oldenbarnevelt als raadspensionaris van Holland en zijn scheppingen: de VOC, de Kamer van Rotterdam.
- Lesbrief 3: Materiële cultuur; aandacht voor diverse kunstuitingen, op basis van de tentoonstellingscatalogus Rotterdamse meesters.
- Lesbrief 4: Cultuur; onderwijs; denkers en dichters; pamfletten en spotdichten.
- Lesbrief 5: Recht en zeden: het Kosterman-oproer en een exemplarische zedenzaak.

1850 - 1914

- Lesbrief 1: Rotterdam omstreeks 1850; wie woonde waar en wat voor werk werd er gedaan.
- Lesbrief 2: Bevolkingsverloop tussen 1850 en 1914; immigratie; groei van de stad / emigratie: Holland Amerika lijn.
- Lesbrief 3: Gevolgen van het bevolkingsverloop, groei van de stad, het verstedelijkte landschap.
- Lesbrief 4: Annexaties: Rotterdam als holle bolle Gijs (ook de huidige discussie: stadsprovincie).
- Lesbrief 5: Rotterdam in 1914, vergelijking met 1850: balans van een tumultueuze periode.

Vanwege het jubileumjaar wordt dit lesmateriaal gratis aangeboden. De bundel lesbrieven (ca. 75 blz.) en de docentenhandleiding zijn eind mei beschikbaar. Met het oog op de vaststelling van de oplage verzoeken wij u onderstaande bon per ommegaande ingevuld te faxen naar 010-4532922 t.a.v. mw. drs. J. Bos of op te sturen naar

Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen
Kamer L3-57
Antwoordnummer 2971
3000 VB Rotterdam

U ontvangt bericht wanneer de bestelde exemplaren zullen worden bezorgd.

BESTELBON

Hiermee bestel ik . . . exemplaren van de bundel lesbrieven 'Geschiedenis van Rotterdam'.
Ik neem mij voor deze te behandelen in de klas(sen) . . .
Graag ontvang ik daarbij de docentenhandleiding (. . . exemplaren).

Naam docent

Naam school

Straat school

Postcode

Plaats

Telefoon

Telefax

Handtekening

Katholieke Universiteit Nijmegen

Hogeschool
van Arnhem en Nijmegen

Faculteit Educatie

De historische kamers van het studiehuis

Geschiedenis en staatsinrichting in de Tweede Fase

Op 10 en 24 april organiseert Nascholing en Dienstverlening Onderwijs (NDO) van Hogeschool van Arnhem en Nijmegen in samenwerking met de Katholieke Universiteit Nijmegen een 2-daagse conferentie 'De historische kamers van het studiehuis, Geschiedenis en staatsinrichting in de Tweede Fase'. De 2-daagse is bestemd voor docenten van de bovenbouw Havo/Vwo en zal georganiseerd worden in vergader- en trainingscentrum Jonkerbosch te Nijmegen.

De conferentie is opgezet rond de thema's:

- de nieuwe examenprogramma's Geschiedenis en staatsinrichting;
- de nieuwe vakinhoudelijke domeinen;
- didactiek: actief en zelfstandig leren;
- school- en vakgroeporganisatie.

Het programma loopt van ca. 13.30 tot 20.30 uur en is deels plenair van opzet en deels door uzelf samen te stellen.

In korte en prikkelende inleidingen en workshops staan de relevantie en toepasbaarheid voor de dagelijkse onderwijspraktijk voorop.

Aan de conferentie zal worden meegewerkt door verschillende deskundigen, nl.:

- * Prof. dr. L. de Blois (KUN)
- * Dr. B.R.C.A. Boersema (HAN en Limburgs Museum)
- * Dr. A.C.A.M. Bots (KUN)
- * Mw. dr. M.C.R. Grever (KUN)
- * Drs. J.B.M. Hilte (HAN)
- * Dr. H.S.J. Jansen (KUN)
- * Drs. L. Janssen (Nijmeegse Scholengemeenschap Groenewoud)
- * Drs. W.P.H. Lenders (HAN)
- * Drs. M.A. Otten (Bisschop Bekkerscollege)
- * Prof. dr. P.G.J.M. Raedts (KUN)
- * Dr. A.W.F.M. van de Sande (KUN)
- * Drs. J. Schopman (Canisiuscollege)
- * Drs. J. Sniekers (SLO)
- * Dr. J.G. Toebes (KUN)
- * Drs. P. Wester (SLO/Carmellyceum)

De kosten bedragen f 600,- per deelnemer, inclusief materiaal, koffie/thee en diners.

Informatie of een aanmeldingsformulier kunt u opvragen bij:

Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, NDO
Mw. F. Janssen
Postbus 30011, 6503 HN Nijmegen
Tel. 024-3459800

NDO werkt voor leerkrachten

10 en 24 april

Lijst van commissies

• Commissie PABO

Aad van Zeyl, *voorzitter*,
Verhoevenstraat 37, 2291 RN Wateringen.
Tel. 0174-293809.
Sjef Schmiermann, *secretaris*,
Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek.
Tel. 024-3971636.
Theo Beker, *thesaurier* 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555224.
Marjolijn du Jour, *Dibbetsstraat* 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651027.
Francien van der Meer, *Grevelingen* 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-511297.
Marjan de Groot, *Derde Rompert* 3,
5233 AE Den Bosch. Tel. 073-6420692.

• Commissie Havo/Vwo

Jos van Ginkel, *voorzitter*,
Nassaulaan 5, 6721 DW Bennekom
(0318-418250, fax (school) 0318-640367).
Genio Ruesen, *secretaris*, *Zwaluw* 12,
8103 AR Raalte. Tel. 0572-357388.
Leo Dalhuisen, *Kortenaerlaan* 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-5849441.
Theun Dankert, *Oudestreek* 4,
9354 AG Zevenhuizen. Tel. 0594-631734.
Elise Storck, *Elzenbroek* 25,
4822 XE Breda. Tel./fax 076-5420592.
Annemargreet Boesveldt,
Graaf Florislaan 44,
1405 BV Bussum. Tel./fax 035-6936586.
Peter Westerveld, *Breehoven* 7,
6721 SP Bennekom. Tel. 0318-418052.

• Commissie Vbo/Mavo

Herry Groothuis, *voorzitter*,
Bollenhofsestraat 17, 3572 VH Utrecht.
Tel. 030-2713204.
Edward Schenk, *secretaris*,
Fokke Simonszstraat 20, 1017 TG
Amsterdam. Tel. 020-6234213.
Ron Hendriks, *Middenweg* 83,
1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682237.
Marijke Meuwissen, *Kwartelstraat* 34bis,
3514 EW Utrecht. Tel. 030-2731670.
Toon Theeuwen, *Hoogakker* 2,
5802 MA Venray. Tel. 0478-586927.
Theo van Zon, *Koewei* 71,
6843 ZJ Arnhem. Tel. 026-3818285.
Harm van Dam, *Dijkhof* 31,
6715 DV Ede. Tel. 0318-630058.
Ronald Polak, *Beverhoeve* 26,
3831 TG Leusden. Tel. 033-4941183.

• Commissie Bavo

Pieter Vlaanderen, *voorzitter ad interim*,
Duivenkamp 661, 3607 VA Maarsen.
Tel. 0346-571354, fax 561384.
René Corbeij, *secretaris*, *Specht* 19,
3766 WN Soest. Tel. 035-6023741.
Dini Beem, *Deventerschans* 25,
3432 CP Nieuwegein. Tel. 030-6063726.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.
Piet Niemeijer, *Sperwerstraat* 92,
3362 ER Sliedrecht. Tel. 0184-416226.
Annet van Leersum-Jentink, *Fabijsstraat*
18, 3248 AJ Melissant. Tel. 0187-60792.

• Didactiek- en activiteitencommissie

R. Soeter, *voorzitter*, *Cayennedreef* 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-2612710.
H. Kummerer, *secretaris*, *Ockenburghpark*
46, 5709 ML Helmond.
Tel. 0492-516810, fax 0492-516805.
J.G. Raven, *Kinkhoorn* 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574050.
W. Bouwman, *Kloosterstraat* 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Mw. T. de Danschutter, *Van Deyssellaan* 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251298.
Mw. M. Braams, *Parelvisserspad* 35,
3816 EP Amersfoort. Tel. 033-4758702.
L. Nolet, *Reestraat* 32,
6531 JM Nijmegen. Tel. 024-3550749.

• Commissie Volwasseneneducatie

Mw. R. Schreuder, *voorzitter en penning*
meester, *Couwenhoven* 46-01,
3703 EM Zeist. Tel. 030-6959506.
Mw. C.H. Mentink-Zuiderweg, *vice-*
voorzitter, *De Wuurde* 7,
6662 ZE Elst. Tel. 0481-4872233.
Mw. A.M. Vencken-Martens, *secretaris*,
Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-5284297.
Mw. J. van der Meer, *Linnaeusparkweg* 34,
1098 EC Amsterdam. Tel. 020-6923423.
Mw. M.L. Teunissen, *Postbus* 31,
9989 ZG Warffum. Tel. 0595-423082.
Mw. I.A. Attema, *Transvaalkade* 29 II,
1092 JL Amsterdam. Tel. 020-6931572.
J.J.G.A.M. Timmermans,
Wolwevershaven 14,
3311 AV Dordrecht. Tel. 078-6312408.

• Onderwijsadviescommissie

P. van Leeuwen, *voorzitter*, *Everdrift* 4,
5431 LV Cuyk. Tel. 0485-314598.
W. van Waardhuizen, *secretaris*,
Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn.
Tel. 055-5423832.
W. Bouwman, *Kloosterstraat* 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Mw. P. van Aken-Rens, *Hoogwerflaan* 19,
2594 BH Den Haag. Tel. 070-385974.
C. Weltevrede, *Driehoek* 72,
3328 KJ Dordrecht. Tel. 078-6178288.
Mw. H. Tuithof, *Griftkade* 12/bis A,
3572 TZ Utrecht. Tel. 030-2713079.
Mw. D. Jansen, *Van der Mondestraat* 59,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-2721380.
W. Lenders, *Emmalaan* 5,
5671 AK Berg en Dal. Tel. 024-6844168.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Marianne Zewald, (*interim*)*voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-5283325.
Janneke Riksen, *secretaris*,
Linnaeuslaan 87, 3571 TV Utrecht.
Tel. 030-2730916.
Riemke Leusink, *penningmeester*,
Dr. J.P. Heyelaan 4, 3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4630996.
Zonneke Matthee, *Schokkerwerf* 1,
2317 DM Leiden. Tel. 071-5215873.

Lieke Schasfoort-Simonis,
Dreuwerbrink 274, 7812 TN Emmen.
Tel. 0591-640544.
Annelies de Vries, *Getij* 54,
9732 MS Groningen. Tel. 050-5411958.

• Commissie Clomantica

J. Snijders, *voorzitter*, *Churchilllaan* 13,
5571 AR Bergeyk. Tel. 0497-572972.
P.H.A. van Drunen, *secretaris*, *Bruykersstraat*
32, 3237 AB Vierpolders. Tel. 0181-416591.
M.G. Harreman, *Bezuidenhoutseweg* 129,
2594 AE Den Haag. Tel. 070-3853612.
A. Mens, *Vaartdreef* 94,
2724 GH Zoetermeer. Tel. 079-3412379.
A.J. Meijer, *Assumburg* 72,
2402 KT Alphen a/d Rijn.
Tel. 0172-421894.
Mw. C. Klein, *Sixlaan* 86, 2252 CH
Voorschoten. Tel. 071-5611640.

• Redactie KLEIO

Wim Rongen, *voorzitter*, *Antillen* 4,
3524 EZ Utrecht. Tel. 030-2892580.
Ruud Slotboom, *secretaris*, *Hazenhof* 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-6774061.
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-6883576, fax 030-6888459.
Bart Engbers, *Louise Kerlinghof* 8,
3571 TR Utrecht. Tel. 030-2724010.
Jan van Oudheusden, *Massenetstraat* 21,
5144 WP Waalwijk. Tel. 0416-337430.
Harry Jansen, *Hatertseweg* 463,
6533 GH Nijmegen. Tel. 080-3553484.
Carla van Boxtel, *Evieveland* 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361136.
Huub Oattes, *Roerdomp* 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.

• Intercommissie NHG/VGN

D.E.H. de Boer, *voorzitter*, *Meerweg* 124a,
9752 JM Haren. Tel. 050-5346255.
Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, *secretaris*,
Quintuslaan 4, 9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270099/5635997.
N. Koek, *Van Oldenbarneveldstraat* 31,
2334 AD Leiden. Tel. 071-5172818.
E. Schenk, *Fokke Simonszstraat* 20,
1017 TG Amsterdam. Tel. 020-6234213.
G.M.J. Rovers, *Gerard Terborgstraat* 38 III,
1071 TP Amsterdam. Tel. 020-6756333.
Tel. 020-4951551.
G.J. Van Setten, *Planetenlaan* 97,
2061 TS Bloemendaal. Tel. 023-5262323.

• VGN-vertegenwoordiger in de Atlantische Onderwijscommissie

Frits Kat, *Jeudestraat* 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 0344-681686.

Zijn er wijzigingen in de commissies of in de adressen, geef dat dan door aan de eindredacteur van KLEIO. Dan staat het er de volgende keer goed in!